

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск I

Засновано 2000 року

**Рекомендовано Вченою радою
філологічного факультету
31 жовтня 2000 року**

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”
2000**

УДК 81.161.2

ББК 81.2 Ук-5

А 43 Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : Зб. наукових праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет” 2000. – Вип. 1 – 108 с.

У збірнику наукових праць розробляються важливі питання української лінгвістики: парадигми історико-лінгвістичного аналізу, лінгвістичні концепції розвитку мови в просторі культури, перспективні напрямки лінгвістичної теорії.

Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

Рецензенти: *К.Г. Городенська*, д-р філол. наук, проф.;
Н.М. Сологуб, д-р філол. наук, проф.

Редакційна колегія: *Г.П.Півторак*, д-р філол. наук, проф., чл-кор. НАН України; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *П.Ю.Гриценко*, д-р філол. наук, проф.; *Г.І.Халимоненко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.О.Кудрявцева*, д-р філол. наук, проф.; *Л.І.Шевченко*, канд. філол. наук, доц. (відп. ред.); *В.А.Передрієнко*, канд. філол. наук, доц.; *О.І.Ніка*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.).

ISBN 966-594-211-5

Адреса редакційної колегії:

02017, Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15.

ТЕОРІЯ МОВИ

Шевченко Л.І., канд. філол. наук

ПАРАДОКСИ М.ФУКО – Ж.ДЕЛЕЗА І МОВНИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ

“Ураганний вітер, який наприкінці нашого сторіччя змітає все: ідеології, утопії, міфи, системи, доктрини та догми, не пощадив і філософію: враження таке, що все там обвалюється й водночас народжується й розмножуються нові теорії, часто дуже різні або суперечливі”¹.

Постмодерна концептуальність ставить під сумнів не лише класичні наукові доктрини, але й сутність операціональних конструктів, категорій науки, пропонуючи нові ракурси, а часто і парадоксальні виміри інтелектуальної природи наукового пізнання.

Філософський пошук концептуалізації наукових систем з аргументацією природи пізнання лінгвістичними категоріями і фактами у ХХ ст. зосереджено навколо трьох основних методологій: неопозитивізму, феноменології та філософії історії.

Неопозитивізм, аналізуючи особливий характер подій, характеризував їх як матеріальний процес, фактично перетинаючись із фізикалізмом. В аспекті *граматичних аргументів* неопозитивізм перетворив подію в атрибут, посилаючись на фундаментальну для цього напрямку тезу, що нічого не можна сказати про речі, які є “поза” світом. А отже, подія – референтно представлена – має бути відбита у сферичній повноті світу. В семіологічній лінгвістиці такий підхід дістав спеціальну апробацію в розробці теорії трьох парадигм філософії мови – “філософії імені”, “філософії предиката” і “філософії егоцентричних слів” та доведенні (Д.І.Руденком) предикативності абстрактних, “збірних” імен, родових однини, а також “егоцентричних слів” – власних імен².

Феноменологія переорієнтувала подію відносно смислу, співвідносячи подію зі смислом за принципом кореляції або метонімічності, з подальшим детальним осмисленням, обґрунтуванням, аналізом події. Або ж припускала царину первинних сигніфікацій, що завжди існувала як певна диспозиція світу навколо “Я”, що оточували “Я”, супроводжували його, препозитивно

вказуючи, де подія може відбутися і в якій можливій формі. На іронічне зауваження М.Фуко: “Або кіт, чий здоровий глузд передує посмішці, або загально значимий смисл посмішки, що передує котові. Або Сартр, або Мерло-Понті”³.

У феноменології смисл і подія не співмірні. З цього постає логіка сигніфікації, граматики першої особи і метафізика свідомості. Сигніфікація в названих методологічних концептах існує тільки для свідомості, актуалізуючи подію “поза і перед, або всередині й після” смислу⁴, але завжди розташовуючи її відносно антропоцентричного абсолюту “Я”.

Філософія історії аналізує подію в циклічній моделі часу. М.Фуко підкреслено характеризує її методологічну помилку як “граматичну”, оскільки сучасне характеризується в ній як те, що обрамлене минулим і майбутнім; теперішнє – це колишнє майбутнє, де його форма була зумовлена, а минуле, яке відбудеться в майбутньому, зберігає ідентичність свого змісту⁵.

З погляду методології заперечення кола як хибного *принципу повернення*, заперечення намагання організувати всі процеси і явища у сферу і, відповідно, моделювання методології аналізу на принципах прямизни та обмеженості по прямій і лабіринтоподібній ліній (за Делезом) принципи філософії історії не є абсолютно достовірними. Оскільки розуміння теперішнього в концептах філософії історії вимагає логіки сутностей і логіки понять, а “потім і метафізики завершеного і зв’язного космосу, метафізики ієрархічного світу”⁶.

Тому аспектологія аналізу філософії історії, де подія існує в часі, зумовлює його ідентичність і мотивує централізований ритм є методологічною антитезою до концепції Делеза і його послідовників. Класичні світоглядні регулятиви Світу, персоніфікованої особи (Я) і Бога (концептуально – моделі сфери, кола і центру) він вважає тими передумовами, що затемнюють подію і заважають формуванню думки.

Концепти Ж.Делеза кардинально змінюють методологічну диспозицію світоглядних категорій: *метафізика безтілесної події* не тотожна фізиці світу, *логіка нейтрального смислу* не співмірна з феноменологією сигніфікації, що спирається на суб’єкт, *мислення інфінітивного теперішнього* не є гіпотетичним відтворенням концептуального майбутнього в минулому існуванні.

М.Фуко і Ж.Делез – постніцшеанські філософи – обгрунтовуючи “фантазмофізику”, що здатна розуміти “фантазм у

його гри поверхонь без допомоги моделей”⁷ свідомо формують теоретичну антитезу класичній філософії та аксіології, що традиційно осмислює категорії представлення – категорії первинного, першопочатку, подібності, імітації, тотожності, істинності та ін.

Філософія представлення спирається на інтелектуальні критерії аргументації. М.Фуко, як і Ж.Делез, не вважають переконливими ні методологію, ні аргументацію філософії представлень. Відповідно Гегеля – філософом найбільших відмінностей, а Лейбніца – найменших. На думку М.Фуко, “суперечності здалеку сприяють порятунку тотожностей”⁸. Так формулюється один з основних парадоксів М.Фуко.

Для того, щоб об’єкт (його атрибут) не були тотожними, вони мають бути іншими, і саме на підставі заперечення визначаються протилежні предикати.

Фуко в названих координатах аналізує предикати *червоної – зеленої* як вищі рівні складної структури: “... *протириччя* між червоним і не-червоним (що спирається на модель *буття і не-буття*) діє тільки на нижчому рівні; не-тотожність червоного і зеленого (на підставі *негативного* тесту *розпізнавання*) знаходиться вище; а це врешті-решт веде до *виняткового* місця червоного і зеленого (в тій таблиці, де *рід* кольору *специфіковано*). Таким чином, втретє – але ще більш радикально – розрізнення стійко зберігається всередині опозиційної, негативної і суперечливої системи”⁹.

Отже, щоб різниця була виявлена, “те саме” (кольорова ознака) має бути розділене як суперечність, обмежене як безкінечна тотожність не-буття, трансформоване як позитивність, що діє без обмежень, за допомогою заперечення. ”При пріоритеті подібності, різниця може виникати лише завдяки такому посередництву”¹⁰ – і в цьому парадоксі приховано концептуальний смисл.

Аналіз М.Фуко в даному ракурсі корелюється з проблематикою концептів і критеріїв інтелектуалізму та його лінгвістичних репрезентацій, окреслюючи оригінальний підхід до складної спеціальної проблематики парадигматичності: продуктивне семантичне моделювання на засадах інтегральних ознак тотожності, співмірності, протилежності та ін., а не лише формально виявленої співмірності форми, значення, функції, що є пріоритетним у сучасному мовознавстві.

М.Фуко, аналізуючи важливу для Ж.Делеза ідею відсторонення категорій, їх утиску, утвердження “єдиноголосся”

буття і повторного його обертання навколо розрізнення (що є передумовами фантазму і подій), одночасно формулює аксіологічний парадокс, влучно характеризуючи категоріальну структуру інтелектуального пізнання: “Категорії організують гру тверджень і заперечень, надають законності подібностям всередині представлення, гарантують об’єктивність і дієвість понять. Вони подавляють анархію розрізень, поділяють розрізнення на зони, розмежовують їх права і визначають їм завдання специфікації індивідуальних суцх”¹¹.

На думку М.Фуко, умови, за яких мислилися *розрізнення і повторення*, визначилися самим розвитком філософської думки. Насамперед, закладена в Аристотелевській концепції відмова від тотожності понять розвинулася в новому часі у відмову від філософії представлення.

Але принциповою для концепції постніцшеанства є відмова від Гегеля – “від опозиції предикатів, від суперечності і заперечення, від усієї діалектики”¹². І вже потім – від категоріальності в гегелівському розумінні.

Концептуальний інструментарій Ж.Делеза – М.Фуко, звернений до інтелектуальних антитез діалектичному пізнанню та його мислительним складовим призводить до окреслення нового парадоксу: “... ми потрапляємо в небезпечну ситуацію, сподіваючись на звільнення від категорій; варто нам лише відкинути їх організуючий принцип, як ми зіштовхуємося з магмою дурості. В одну мить ми ризикуємо опинитися не в оточенні дивовижної множинності розрізень, а серед рівностей, двозначностей, “того, що зводиться до одного й того ж”, дивовижної одноманітності й термодинамізму будь-якого невдалого зусилля.

Окресливши проблемність ситуації та її внутрішню суперечливість, М.Фуко формулює головний парадокс: “Мислити в контексті категорій – отже, знати істину та вміти відрізнити її від неправди; мислити “акатегоріально” – отже, протистояти темній глухості і миттєво відрізнити себе від неї”¹³.

Кризовий для однополюсного моделювання інтелектуального пізнання сутностей парадокс М.Фуко висвітлює реальну проблему замкненості множинних теорій з абсолютизацією формальних критеріїв регулярності, тотожності, ієрархічності. Сучасна лінгвістика, актуалізуючи у спеціальних методиках розсудкові критерії інтелектуального, істинність і категоріальну стрункість

екстраполює на структуралізм, формальне представлення мовних одиниць за критеріями віднесення до класу, тотожності, подібності, корелятивності, співмірності та ін. (парадигматика), типізованої чи можливої/неможливої сполучуваності (синтагматика), функціональної закономірності чи типології (комунікативна кодифікація).

Для М.Фуко істинність не видається аксіоматичною, прогнозованою, вона має різні виміри і субстанції. Намагаючись досягнути, ми прагнемо категоріальних побудов, але протистояти “темній глупоті” однолінійності та готових відповідей можна лише “акатегоріально”.

Кредо М.Фуко: “... парадокси перевернули таблицю уявленнь”¹⁴.

Визнаючи “філософську аспектизацію мовних категорій”¹⁵, лінгвістика щоразу продукує парадокси М.Фуко – Ж.Делеза: з одного боку, прагнучи завершеності, відповідності струнким системам природничо-наукового знання (з апробацією їх категоріальних сутностей і почасти універсальних наукових методик), з іншого – мотивуючи інтерпретації мовних категорій у дискурсах теоретичних суміжностей – лінгвофілософських, психо-, нейро-, соціолінгвістичних та ін.

Важливо й інше. Лінгвістичний модус “дозволяє зрозуміти фундаментальні зрушення сучасної думки, віднині теорія мови здобуває першість щодо будь-яких суто інтроспективних даних, будь-якої філософії свідомості”¹⁶. Ще радикальнішим є висновок Ю.С.Степанова: “мова ніби непомітно спрямовує теоретичну думку (філософів, що розмірковують про мову) ... почергово за однією зі своїх осей – спочатку семантики і потім синтактики та, нарешті, прагматики”¹⁷.

Постніцшеанці заперечують аксіологічну предметність аналітичної філософії, її сутнісну категоріальну визначеність щодо пізнання.

Аналітична (критична) філософія, що найгрунтовніше представлена в І.Канта, актуалізована англосаксонською філософією ХХ ст. у формі “концептуального” (“лінгвістичного”) аналізу. Зауважимо, що аналіз завжди корельований із *синтезом* й *умоглядністю*, без яких препарування лінгвістичної тканини залишатиметься більш або менш вдалими операціональними навичками, але не проникненням у суті.

Логічним є звернення до філософії І.Канта, що виникає на постемпіричному просторі наукового знання. Адже І.Кант виходив із постулату, що зв'язна теорія пізнання не може бути створена ні емпіриком, ні раціоналістом. Емпірик, для якого досвід є вирішальним, ставить його вище від істинного знання, позбавляючи аналіз категоріальних понять, а раціоналіст, виводячи знання з досвіду, не мислить його в категоріях знання взагалі. Знання, на думку І.Канта, є трансцендентальним синтезом поняття і досвіду, є результатом, що узгоджується з розсудком.

У названому контексті І.Кант аналізує категорії (як співвіднесену ієрархію абстрагованостей від емпіричної конкретики: поняття “стіл” відноситься до категорії “річ” і далі “об’єкт” “субстанція”), що “є кінцевими ланками віднесення до категорій, точками, за які ніхто не може вийти, адже вони репрезентують найбільш фундаментальні дії людського мислення”¹⁸.

Зауважимо, що “фундаментальна безперервність аргументації” (Р.Стратон)¹⁹ є не лише віссю лінгвістичного дискурсу у гносеології, але і посідає привілейоване місце серед мовних фактів та їх системностей у доведенні концептуальної цілісності філософських ідей. Мова, її системні сутності є аргументами від аксіологічної парадигми, сутністю, де продуковані ідеї не лише формуються, але й аргументуються.

І мову, перш за все її виразову функцію, Ж.Делез вважає дискурсом, де можливий вихід за межі традиційного трансценденталізму і феноменології. Смысл виражається реченням, але присутній у речах. Це межа, що роз’єднує і, одночасно, об’єднує речі та речення. Але, на думку Ж.Делеза, утриматися на цій грані – велике мистецтво, зреалізоване лише Керролом або стоїками.

У тлумаченні сутностей, смыслу Ж.Делез спирається на ідеї Керрола, Ніцше, Фрейда і стоїків, пов’язуючи смысл із нонсенсом і подіями, що є антиномією до метафізичних сутностей, характерних для філософської традиції, визначеної Платоном і Гегелем.

Осягнення сутностей (за М.Фуко) можливе завдяки категоріальній структуризації пізнання. “Категорії організують гру тверджень і заперечень, надають законності подібностям всередині представлення, гарантують об’єктивність і дієвість понять. Вони подавляють анархію розрізень, поділяють розрізнення на зони, розмежовують їх права і визначають їм завдання специфікації індивідуальних сущих”²⁰.

І в цьому також парадокс М.Фуко–Ж.Делеза. Операціональна лінгвістична категоріальність і фактологія - не одновимірні кореляти буттєвості.

Парадокс і в тому, що, відмовляючись від категоріальності Гегеля, апелятивно проголошуючи зв'язок з ідеями Ніцше і Фрейда, постмодерністи М.Фуко і Ж.Делез приходять до категорій.

Їх категоріальність – не інтелектуальна модульність, не котурни для абстрагованих побудов, що піднімаються над безкінечно тиражованою емпірікою.

Категоріальність за М.Фуко потребує “звільнення розрізень” для утвердження мислення “без суперечностей, без діалектики, без заперечення”. Неприйнятним є *стандарт* мислення, а лише “мислення, яке визначає розходження, мислення, що стверджує, чийм інструментом є диз'юнкція”. Це мислення, що виявляє різноманітність, “номадичну і розсіяну множинність, що не обмежена і не скута примусом подібності”. Прагматична проекція такого мислення звернена до дидактики, яка не підкоряється педагогічній моделі готових відповідей, але “атакує” проблеми, що не мають вирішення, звернені до “багатоманітності особливих точок, котрі змінюють місце”, як тільки ми його фіксуємо і вперто перебувають “у грі повторів”²¹.

Концептуальна цілісність, як і полемічна загостреність тверджень М.Фуко, очевидні. Обраний нами аспект інтелектуалізму мови зумовлює постановку питань, на які постніцшеанська концепція відповідає парадоксами: багатоманітність, розсіяна множинність смислів – і типологія мовних форм; заперечення діалектики – і реальна еволюція мови; мислення, не скуте подібностями – і аналогія як одна з лінгвістичних домінант; відмова від суперечностей – і реальна буттєвість мови; врешті, парадокс категоріальної окресленості – і категоріальна структуризація мови і лінгвістичного знання.

Множинна інтерпретація тексту як спеціальний лінгвістичний дискурс корельована з метафорою ідеї М.Фуко про багатоманітність особливих точок, що змінюють місце, як тільки ми його фіксуємо, і вперто перебувають у світі повторів. Але їх лінгвістичний аналіз можливий лише в опозиції регулятиву–факультативу, можливість творення нового завжди є виходом за межі узусу, а без системного регулятиву ми мали б справу з хаосом.

Врешті, будь-яка теорія потребує категоріального окреслення та обмеження, як і модельований М.Фуко-Ж.Делезом світ множинних смислів. Його філософська сутність - в унікальності кожного творення, “і поняття як суто філософське творення завжди буде чимось унікальним. Головний принцип філософії полягає в тому, що Універсалії нічого не пояснюють, вони самі вимагають пояснення”²².

Полісемантичний афоризм “скандал у філософії” дотичний і до проблеми мовного інтелектуалізму. Але тоді як у філософії його зміст визначається обставинами несформульованості жодних підставових тверджень (крім кількох логічних аксіом), що визнавалися б усіма філософами, незважаючи на тисячолітню історію цієї науки²³, щодо мовного інтелектуалізму “скандал у філософії” є свідченням методологічної неоднозначності критеріїв інтелектуалізму: замкнених на ієрархічно структурованій типології логічних схем, відношень, компонентів мови – чи таких, що включають смисли, асоціативно-образні зв’язки, моделі, характеристики.

Актуальність останніх у функціонуванні і самій природі мислительної діяльності людини засвідчені і пошуком постмодерної філософії, інтерпретативної за суттю.

А сьогодні Нобелівською премією 2000 року відзначено Арвіда Карлсона, Пола Грінгарда та Еріка Канделя – теоретиків, що ще сорок років тому започаткували вивчення головного мозку – короткострокової і довгострокової пам’яті, психічних розладів, діяльності головного мозку, пов’язаної з інтелектуалізмом. Наталя Бехтерева в Інституті мозку людини РАН, аналізуючи підкоркові структури мозку і таламусу, довела, що функції мислення відбуваються не лише на рівні кори головного мозку, але і підкоркових структур.

В лінгвістичній аспектології їх проекція на логічно вивершені та детерміновані мовною нормою ієрархічні компоненти і відношення є недостатньою.

Синтезована в мові інтелектуальна діяльність як *даність і процес* дозволяє наблизитися до розуміння роботи мозку, механізмів продукування рухів, думок, розпізнавання зорових образів, асоціативних відношень та ін. Адже загального розуміння роботи мозку людство ще не має, що і провокує акцентуацію на тих чи інших підходах, інтелектуальній парадоксальності та інтерпретативності фундаментального знання.

У лінгвістиці понятійна корелятивність інтелектуального часто співвіднесена лише з характеристиками розсудковості – логічністю, абстрактністю, системністю, закономірністю, структурованістю за інтегральною ознакою (парадигматика рівнів мови та її складових) – і є явищем симпліфікації, постановочного спрощення проблеми інтелектуалізації мови, коли найважливіші складові проблеми відкидаються як несуттєві, оскільки не вкладаються у “прокрустове ложе” формалізованих побудов.

Філософські парадокси М.Фуко-Ж.Делеза розхитують статичність мислення й операціональності, акцентують увагу на множинності та різновимірності світу, ідей, форм буття і знання. У такому гуманістичному контексті логічною є думка М.Фуко: “... можливо, коли-небудь наше століття буде відоме як століття Делеза”²⁴.

¹Рюс, Жаклін. Поступ сучасних ідей. – К., 1998. – С.5. ²Руденко Д.И. Лингвофилософские парадигмы: границы языка и границы культуры. – Харьков, 1993. – С.101. ³Делёз Ж. Логика смысла. Пер. с фр. – Фуко М. *Theatrum philosophicum*. Пер. с фр. – М., 1998. – С.451. ⁴Там само. – С.452. ⁵Там само. – С.452. ⁶Там само. – С.452. ⁷Там само. – С.447. ⁸Там само. – С.461. ⁹Там само. – С.460. ¹⁰Там само. – С.460. ¹¹Там само. – С.462. ¹²Там само. – С.462. ¹³Там само. – С.465. ¹⁴ Там само. – С.466. ¹⁵Руденко Д.И., Факторович А.П. Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков, 1993. – С.4. ¹⁶Рюс, Жаклін. Поступ сучасних ідей. – К., 1998. – С.9. ¹⁷Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семантические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., 1985. - С.5. ¹⁸ Скратон, Роджер. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998. – С.152. ¹⁹Там само. – С.7. ²⁰Делёз Ж. Логика смысла. Пер. с фр. – Фуко М. *Theatrum philosophicum*. Пер. с фр. – М., 1998. – С.462. ²¹Там само. – С.461. ²²Giles Deleuze et Felix Guattari “Qu’est-ce que la Philosophie?”- Ed. de Minuit, 1988. - P.11 sq. ²³Философский энциклопедический словарь. – М., 1998. – С.416. ²⁴Делёз Ж. Логика смысла. Пер. с фр. – Фуко М. *Theatrum philosophicum*. Пер. с фр. – М., 1998. – С.441.

ЕВОЛЮЦІЯ ОЦІННОЇ КОЛОРАТИВНОЇ НОМІНАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЮСТИЛЮ

Сприйняття й відображення кольорового простору залежить і від мови індивіда, і від особливостей культурно-історичного плану. Адже саме у слові, за визначенням О. Потебні, людина знаходить новий для себе світ, не сторонній і далекий для її душі, а вже перероблений і асимільований душею іншого¹.

Слово на кожному етапі історії розвитку мови має основне значення, що є тим тлом, на якому виникають і сприймаються всі інші. Досліджуючи ідіостилістичні особливості художнього мовлення, вважаємо за необхідне зазначити, що для “семантичної структури слова вельми важливими є його асоціативні можливості ... важливий і наочно-чуттєвий образ, який лежить в основі цих асоціацій, частотність виявів асоціацій у мовленні, їх зональні зв'язки та деякі інші фактори”². Як правило, саме переосмислення прямого номінативного значення розширює асоціативні похідні, утворюючи весь спектр конотацій, нових прагматичних і модально-оцінних значень. Сутність асоціації полягає в тому, “що відмінні сприйняття, подані одночасно чи одне за іншим, не знищують взаємно своєї самостійності ... залишившись самими собою, складаються в єдине ціле”³.

Серед значень, які відображають чуттєве сприйняття світу, добре розвинені понятійні еквіваленти зорових вражень. Це в першу чергу пов'язано з незліченим різноманіттям кольорів та їх відтінків, яких можна за кількістю й за визначеністю зіставити тільки зі звуковими відчуттями (на цьому наголошував ще О. Потебня в роботі “Мысль и язык”). Як слушно зазначає Н. Арутюнова, “зорове сприйняття світу відіграє важливу роль у формуванні понятійної сфери і відповідно мовної семантики ... величезний шар предикатної лексики належить до зорово сприйнятних властивостей – статичних і динамічних – об'єктів дійсності ... “зорова” семантика досить чітко розчленована”⁴.

Будь-який колір сам по собі, взятий окремо, ні хороший, ні поганий, лише за певного їх поєднання відповідно до сюжету, композиції, авторського задуму, художньої школи (в живописі), або

контекстуального оточення і “проявлення” конотацій, закладених історичним досвідом кожного мовного колективу, національно-культурних традицій, він колір може стати чи прекрасним, чи навіть потворним. Проблема кольорової символіки пов'язана як із проблемами психофізіологічними, так і з лінгвістичними (зокрема семантико-асоціативними). Кожній мові властива своя кольорова символіка. Роль кольорової символіки пропорційна долі міфологізму в мисленні народу. У зростанні долі раціоналізму зменшується роль символіки. Суттєвою рисою міфологічного мислення є амбівалентність (назва одним словом протилежних понять) і полісемантичність його образів.

Специфіка мовного символу виявляється в його семантичній двоплановості, що акумулює пряме і переносне значення, стимулюючи активніше сприйняття через домислювання і формування таким чином відповідного підтексту.

Колористика країни (місцевості) впливає на поняття про кольорову гармонію й кольорові переваги, що можна спостерігати в живописі, в літературі. Митець підсвідомо відображає у своїх гамах барви рідної природи чи доповнює тими, що в ній відсутні, або яких недостатньо. Це пов'язано з географічними особливостями країни чи місцевості, з їх “кольоровим кліматом” і колористикою флори та фауни. Психофізіологічний вплив кольору тісно пов'язаний з естетичним. Доведено, що людина почувається комфортно лише в тому середовищі, яке певною мірою повторює її власне я, є неначе опосередкованим відображенням, або “портретом”⁵. Саме тому проблема “кольорового клімату” середовища, що розглядається в естетичному аспекті, вирішується в процесі вивчення, дослідження та врахування кольорових уподобань людей. Естетика мови у видатного митця спирається в першу чергу на традицію, сформовану в процесі виникнення, становлення та розвитку мови в нерозривній єдності з історією народу. Сальвадор Далі слушно зауважив, що “все неукорінене в традиції – плагіат”, тому що митець, який відходить від традиції, не переосмисливши її, у своїй творчості починає перебирати спогади про зорові, слухові, чуттєві враження, копіювати їх, що, власне, і є плагіатом. Адже “чим несамовитіше б'єшся за оновлення, тим неминучіше тупцюєш на місці”⁶. Порівнюючи, як різні народи позначають подібне, тотожне, аналогічне лексичне поняття, ми знайомимося і з образом мислення цих народів⁷.

Колоративна лексика є своєрідним засобом відображення дійсності через суб'єктивне ставлення людини до світу. У кожній людині, як вважав О. Лосєв, можна помітити, “якою б багатою не була її психіка ... одну спільну лінію розуміння речей і поведіння з ними”, яка “властива тільки їй і більше нікому”⁸. Із суб'єктивного сприйняття і відображення світу мовними засобами формується подібно до мозаїки мовна картина світу кожної людської спільноти.

Визначаючи символічне значення слів-кольороназв, зважаємо на те, що їх значення – не віддзеркалення об'єктивної реальності, а зв'язок між словом і “різного роду духовними формами, котрі відображають зовнішній світ”⁹. Отже, слова-кольоронайменування є експресивно-стилістичними вузлами (термін В. Чабаненка) психологічного та асоціативного підтексту.

Відомо, що слова на позначення кольору особливо активно продукуються мовою на тому етапі розвитку цивілізації, коли створюються штучні барвники, суттєво різноманітніші за природні, коли набуває розквіту мистецтво і мова. Враховуючи твердження Марка Шагала про існування кольорів, котрі належать певним країнам і певним людям, зазначимо, що упродовж століть склалася система основних (так званих “основних”) кольорів, які наявні в кожній мові, і, як правило, її склад не збігається із традиційною гамою оптичного спектра. Кольори, котрі виступають ядром у системі кольоропозначень виконують як функцію денотації, так і експресії. Вони є засобами прямої номінації, тобто відображенням навколишнього світу в усьому його різноманітті, і засобами відображення складних асоціативних зв'язків, що є результатом мислительної діяльності як відображення суб'єктивного ставлення людини до світу через почуття та емоції, котрі виступають своєрідною формою відображення дійсності.

Похідне, асоціативне, символічне значення кольоронайменувань передусім пов'язане з оцінкою, що є універсальною категорією, у кожній мові є уявлення про “добре/погане”, “красиве/потворне”, “приємне/неприємне” тощо. Саме за оцінними властивостями виникли протиставлення кольорів: *білий – чорний, чорний – червоний, білий – червоний* у більшості культур і мов світу. Особливо виразною є семантична опозиція *білий – чорний* і *червоний – чорний*. Досліджуючи ритуали ндембу, В. Тернер виділяє як основні кольорові номінації *білий – чорний – червоний* і визначає їх символіку в первісних культурах, зіставляє їх

символіку з примітивними (первісними) культурами, зазначивши, що “кольорова тріада біле – червоне – чорне являє собою архетип людини як процес переживання відчуття насолоди й болю”¹⁰. Відповідно до вчення даосизму, у світі *біле* і *чорне*, *світле* і *темне* виступають як взаємопов'язані, взаємозумовлені протилежності, що мають взаємозалежний і взаємоперехідний характер, відрізняються єдністю й непостійністю. Описуючи моделі світу давніх слов'ян, Вяч.Вс. Іванов і В. Топоров використовували семантичні опозиції, серед яких чільне місце належало й колористичним: *білий* – *чорний*, *червоний* (*пурпуровий*) – *чорний*¹¹. У давньоруській мові Н. Бахліна визначає наявність семантичних протиставлень *білий* – *чорний*¹². Полярне протиставлення *білий* – *чорний*, як вираження святості й демонізму, успадковане від греків і християнства, вважає Р. Бастид. Так, *чорні* вітрила Тезея означали поразку, коли він повертався до Греції, а *білі* вітрила – перемогу. Обранці християнства зодягнені в *білі* туніки, демони ж завжди – *чорні*, що спричинилося, на думку дослідника, до виникнення асоціацій із пеклом, смертю, нічною темрявою й пороком¹³. Але потрібно наголосити на тому, що смислова інтерпретація кольорів у різних народів різна (навіть якщо припустити, як вважає В. Тернер, що три кольори *білий* – *червоний* – *чорний* є спільними для усього людства), і це виявляється під час вивчення багатьох різноманітних факторів, зокрема культурних традицій, географічних особливостей, психофізіологічних чинників тощо.

Білий колір у давній християнській символіці виступає атрибутом святості, добра, невинності, радості. В арабській культурі *білий* є знаком чистоти, шляхетності й благородства. В індійській і японській культурах *білий* є одним із атрибутів траурного одягу, траурної процесії. Але і в слов'янській культурі *білий* колір, пов'язаний із смертю (пор. смерть одягнена в *біле*, *білий* саван), і це не суперечить християнській символіці, адже смерть є переходом у кращий світ, очищенням від гріхів (Христос після воскресіння зодягнений у *біле*). Дослідник Н. Бахліна наголошує на тому, що естетична функція атрибута *білий* полягає передусім у відображенні краси, зокрема людської.

Чорний у християнській символіці, на противагу *білому*, є атрибутом темних сил, зла, гріховності, горя (пор.: Ісус Христос у пустелі на час спокуси – в *чорному* одязі). Як і *білий*, прикметник *чорний* може позначати не лише колір, а і якість, наприклад, *чорна*

робота – важка, виснажлива; *чорний* одяг – бідний, поганий; *білий* одяг – багатий, пишний, красивий. В. Тернер припускає, що, можливо, *чорний* колір часто позначав “смерть”, “непритомність”, “сон”, “темряву”, тому що пов’язаний із непритомним станом, із затемненням свідомості.

Найбільше назв для *червоного* кольору і його відтінків існувало в усі часи історії розвитку мови: *червоний, багряний, пурпуровий, рум’яний, кривавий, рубіновий*... Символіка *червоного* кольору складна й неоднозначна (точніше амбівалентна). *Червоний* – колір одягу, що є ознакою приналежності до вищого суспільного стану; символ влади, сили; символ вогню; символ краси; колір крові; символ сильних почуттів, пристрасті; символ революції. Так, напис на гранях стеаритової печатки (археологічної знахідки IV-V ст., що свідчить про існування протоіндійської цивілізації – сучасниці давнього Єгипту й Месопотамії) містить кольорову атрибутику: “Червоному Бого-царю”.

Прикметник *червоний* у пам’ятках XIV-XVIII ст., досліджуваних М. Чікало, вживався на позначення крові, вогню, тканин і одягу; у пам’ятках конфесійного характеру – в експресивних характеристиках, асоційованих із пеклом, для викликання почуття страху перед гнівом Божим¹⁴.

Золото і *пурпуровий* колір у візантійському іконописі символізує сонце, велич, складну гаму понять і почуттів.

Ф. Петрушевський, досліджуючи кольорові відчуття давніх і нових народів, зазначав, що *червоний* колір відповідав проявам життя і його радостей, кохання і взагалі сильного запалу¹⁵.

В історії й культурі Франції *червоний* колір – символ революції (як з часом і в Росії). Ця символіка знайшла широке відображення й у мистецтві живопису, й у живописі словом (В. Маяковський, М. Цветаєва, А. Бєлий, О. Блок, Е. Делакруа).

Семантична специфіка атрибута *рожевий* полягає у використанні його для колоративної характеристики реалій, які є структурно аморфними, мають розріджену структуру як у прямому, так і переносно-образному вживанні (пор. *рожеві мрії, рожеві тумани, рожеві сни, рожеві простори*), утворюючи відчуття ніжних, але одночасно розпливчастих прагнень, бажань, мрій¹⁶.

Надзвичайно багатою є символіка золота, а отже й атрибута *золотий* як у давній християнській, так і в середньовічній культурі. *Золотий* колір – символ світла, блиску, слави, сонця, нетління, життя

і здоров'я. Ця символіка базується на фізичних і хімічних властивостях золотого металу – він не старіє й не зазнає розпаду. У давній християнській символіці *золотий* – символ сонця (нетлінності Бога, його ясності, чистоти).

Виразно амбівалентною є символіка *жовтого* кольору. Це меншою мірою виявляється в культурі Сходу, де *жовтий* символізує сонце, багатство і життя, владу, благородний спокій, хоча може виражати й почуття презирства. У західноєвропейській і слов'янській культурах символіка *жовтого* кольору зазнала змін. Так, у давні часи асоціативні враження від *жовтого* кольору були подібні до сприйняття *золотого* (веселий і шляхетний колір, який радує своєю чистотою й силою). З часом *жовтий* став кольором заздрості, розлуки, суму. (Пор.: в живописі Ваг Гога *жовтий* колір підкреслює розпач і сум – картина “Нічне кафе”, а на інших картинах, наприклад, “Соняшники” – життєрадісність і світло). В українській культурі і мові *жовтий* колір уповні виявляє свою амбівалентність, адже *жовте* стигле збіжжя – життя, а *жовте* осіннє листя – смерть природи й певною мірою людини, що є її частинкою; *жовті* квіти соняшника й *жовті* квіти розлуки; *жовті* меди – здоров'я, а *жовтий* колір обличчя, шкіри – хвороба тощо.

Традиційна символіка *зеленого* кольору пов'язана з життям, свіжістю, молодістю, надією. За давньою християнською символікою *зелений* – символ спокою і свіжості, святковості. У кольоровій символіці християнського Заходу *чистий зелений* колір – символ земного життя Христа і святих. Подібні асоціації спостерігаються і в інших культурах і мовах світу. Це пов'язано з тим, що *зелений* колір є фізично нейтральним, оскільки він – барва біологічного середовища, з якого вийшла людина і з тим, що в природі найбільш багато й різноманітно представлений саме цей колір.

Синій у прямому значенні – колір водних джерел, природних явищ. У давній християнській символіці він є атрибутом безмежності простору сяючого неба. У творчості слов'ян – *синій* є давнім епітетом, властивим народному мовленню (*синє море, синє небо*). Характерним для мови художньої літератури, наголошує Н. Бахліліна, є використання *синього* кольору в описах невизначеного часу доби (ранок, вечір, надвечір'я), а також в описах вогню, полум'я. Можливо, це пов'язано із припущенням, що прикметник *синій* у давніх пам'ятках позначав не тільки колір, а й використовувався у значенні “темний”¹⁷. Так, зокрема, в Матеріалах для Словника давньоруської

мови І. Срезневського подані такі значення прикметника *синій*: *темно-блакитний, синій, синюватий*; епітет блискавки – той, що виблискує *блакитним* кольором; *посинілий* від крововиливу, *багровий*, налитий кров'ю; *темний; темно-синій; темношкірий; чорний; потемнілий; похмурий*¹⁸. Ф. Петрушевський наприкінці ХІХ століття визначає *синій* як символ благочестя, покори, покаяння, додаючи, що “внутрішнє значення синього кольору зростає, тому враження задоволення від даного кольору, сумнівне для давніх часів, зараз безперечно велике”¹⁹. В англomовних країнах, за спостереженнями Роже Бастида, *синій* колір символізує мудрість, істину. А от у дослідженні символічного переосмислення слів-кольороназв А. Залевська дійшла висновку, що в сучасній українській мові в атрибута *синій* не виявлено асоціативної символіки²⁰.

Блакитний колір у християнській символіці асоціюється з небесною далечню, простором, божественністю. Пересвідчитися в цьому можна, розглянувши художню спадщину Андрія Рубльова. Улюбленим кольором митця був *небесний, блакитний, лазуровий*, і на його основі він вибудовував усю колористичну гаму, підкреслюючи глибоку художню символіку даного кольору. На це явище звертали увагу більшість дослідників творчої спадщини митця (В. Лазарєв, Д. Ліхачов, М. Алпатов, В. Бичков та інші).

За традиційною християнською символікою *блакитний* колір – колір Богоматері. Проте й Ісус Христос зображався у *блакитному* до введення в храм. Це є символом того, що й Богоматір і Христос – посланці *блакитного* (божественного) неба.

Враховуючи, що колір – за Платоном – несе тепле дихання життя, виражає душевний стан, *блакитний* можна розглядати як такий, у якому виразна емоційно-експресивна оцінка. Адже в переносному, символічному значенні він використовується для позначення морально-високих якостей: як світлий, чистий, спокійний, піднесений, шляхетний.

Проте зазначимо, що і вплив, і символіка *блакитного* кольору не однозначні. Наприклад, хоча ясне, чисте, яскраве *блакитне* небо на картинах Сальвадора Далі, але саме воно ще більше поглиблює відчуття жаху й огиди, поєднуючись із відповідною сюжетною композицією та кольоровою сполучуваністю.

Прикметник *сірий* вживається в мові не досить часто й характеризує непривабливість, невиразність, або використовується з елементами емоційної оцінки: *похмурий, смутний, може*

символізувати навіть духовну смерть, тобто він переважно не є власне кольоропозначенням, виконуючи функцію не денотації, а експресії.

Прикметники **фіалковий**, **фіолетовий**, **ліловий** є рідковживаними в розмовному мовленні, а в художньому виступають атрибутом імпресіоністичних пейзажних замальовок. У західноєвропейській культурі **фіолетовий** – один із траурних і напівтраурних кольорів. Потрібно зазначити, що нефахівці часто сприймають **фіолетовий**, **ліловий** і **фіалковий** як один колір.

Сприйняття кольору ускладнюється змістом, композицією твору, семантичною сполучуваністю слів-кольороназв у контексті. Характерно, що зміна емоційного впливу сприйняття певного кольору змінюється не довільно, а тільки на протилежне загальноприйнятому, традиційному (пор. *білий* – життя або смерть; *зелений* – радість або сум; *блакитний* – велич або жак). Досліджуючи колоративну лексику в ідіостилі художнього мовлення, вважаємо за доцільне визначити асоціативні зв'язки, що стали основою поетичної символіки домінантних кольорономінацій; враховати традицію, виявляти особливості індивідуального, авторського сприйняття і відображення світу в усьому його різнобарв'ї.

¹Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – N.95. ²Алимпиева Р.В. Семантическая значимость слова и структура лексико-семантической группы: На материале прилагательных-цветообозначений русского языка. – Л., 1966. – № 22. ³Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – N.91. ⁴Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований / Отв. ред. Н.Д.Арутюнова и А.А.Уфимцева. – М., 1980. – С.217. ⁵Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск, 1984. – С.197. ⁶Дали Сальвадор. Тайная жизнь Сальвадора Дали, написанная им самим. О себе и обо всем прочем. Сост., предисл. и перевод с англ., испан., франц. Н. Малиновской. – М., 1996. – С.134–135. ⁷Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М., 1990. – С.74. ⁸Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М., 1982. – С.80,84. ⁹Мальцев В.И. Лексическое значение и понятие // Проблемы знака и значения. – М., 1969. – С.6. ¹⁰Тернер Виктор У. Проблема цветовой классификации в примитивных культурах /на материале ритуала ндембу/: Пер. И.М. Бакштейна / Семиотика и искусствометрия. – М., 1972. – С.79. ¹¹Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы: Древний период. – М., 1966. – С.6. ¹²Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М., 1975. – С.26, 29, 75, 78. ¹³Бастид Роже. О чем говорят цвета: Мифы и символы // Курьер ЮНЕСКО. – 1958. – Июнь. – С.33. ¹⁴Чикало М.І. Лексика на означення червоного кольору та його відтінків //

Українська історична та діалектна лексика. – К., 1985. – С.59.
¹⁵Петрушевский Ф.Ф. Цветовые ощущения древних и новых народов // Вестник изящных искусств. – СПб. – Т.7. – 1889. – Вып.4. – С.323.
¹⁶Алимпиева Р.В. Семантическая значимость слова и структура лексико-семантической группы: На материале прилагательных-цветообозначений русского языка. – Л., 1966. – С.164. ¹⁷Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М., 1975. – С.75–177.
¹⁸Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – СПб, 1893-1903. – Т.І-ІІІ. ¹⁹Петрушевский Ф.Ф. Цветовые ощущения древних и новых народов // Вестник изящных искусств. – СПб. – Т.7. – 1889. – Вып.4. – С.323. ²⁰Залевская А.А. Некоторые проявления специфики языка и культуры испытуемых в материалах ассоциативных экспериментов // Этнопсихолінгвістика / Отв. ред. Ю.А. Сорокин. – М., 1988. – С.46.

Солодкіна Т.В., асп.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПРАКТИКА 20-30 РР. ХХ СТ. І ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ

У розвитку української термінографії І половини ХХ ст. можна чітко окреслити декілька етапів: 1) 1900-1905 рр. – фактично, зважаючи на історичні обставини, цей час є органічним продовженням попереднього ХІХ ст., коли через заборону української мови наукова робота провадилася майже виключно при Львівському НТШ, на східній же Україні розвідки мали етнографічне спрямування; 2) 1905-1918 рр. (з невеликою перервою на час І світової війни) – діяльність новоствореного Київського наукового товариства ім. Т. Шевченка (УНТ), численних гуртків при навчальних закладах Києва, Харкова, Чернігова, Одеси та ін. великих міст, спостерігається співпраця наукових осередків із державними структурами щодо підготовки словників; 3) 1918-1930 рр. – із заснуванням Української академії наук термінографічні процеси набирають обертів і отримують фахову підтримку як науковців окремих галузей, так і лінгвістів. Суспільний запит на мову із розгалуженими функціональними стилями став поштовхом до утворення спеціалізованої наукової термінознавчої установи; 4) починаючи з 1930 року – жорстке підпорядкування наукових досліджень соціальним потребам тоталітарної держави: встановлення пріоритету ідеологічної відповідності розробок, зміна методологічних засад у мовознавстві, зокрема термінографії.

Найбільш яскравим і плідним щодо результатів та різновекторних оцінок сучасників і нащадків видається третій період, який і став об'єктом нашого дослідження.

У 1919 році виникла ідея, об'єднавши досвід термінологічної праці та зусилля колективів Термінологічної комісії НТШ у Києві й Правописно-термінологічної комісії Історико-філологічного відділу Української академії наук, створити установу, метою діяльності якої було б “направляти процес розвитку української наукової мови”¹.

Такою установою став організований при Історико-філологічному відділі 30 травня 1921 року Інститут української наукової мови (ІУНМ). Широко накреслена в 1919 році мета з часом оформилася у більш конкретні завдання: “коли безперечною аксіомою стає формула, що добра наукова термінологія є ознака культурної дотяглості народу, то для нас не меншу очевидність має формула обернена: розвиткові науки та її засвоєнню у великій мірі повинна сприяти наукова мова й наукова термінологія. Це й визначає ряд завдань ІУНМ в майбутньому”².

Тобто завдання ІУНМ, враховуючи кореляцію між станом розвитку наукового стилю і станом виробленості словників, безпосередньо полягало у такому: 1) вироблення наукової мови, її стандартизація й кодифікація; 2) практичне створення термінологічних словників (термінографія), оскільки наукова мова для відображення наукового апарату послуговується термінологією.

Час від 1918 до 1930 року, як уже було зазначено, по-різному оцінено мовознавцями. П. Горецький характеризує його як “підготовчий”, проте переважна частина доробку, як словників, так і теоретичних настанов термінографії, на його думку, не задовольняла вимог культурного життя і мала методологічні хиби: “націоналістичну обмеженість, ігнорування інтернаціональних лексичних елементів і слів, спільних із російською мовою, або заміна тих і других штучно утвореними, вигаданими словами або діалектизмами чи архаїзмами”³.

М. Жовтбрюх також негативно оцінює методологію діяльності термінологічних осередків, серед основних її недоліків називаючи недостатній фаховий рівень укладачів, а подекуди його відсутність; переконання, що створені на основі народної мови штучні терміни будуть легше засвоюватися широкими масами; і найголовніше – нерозуміння суттєвих відмінностей між літературною та живою народною мовою⁴.

Оцінка Ю. Шевельова⁵, Т. Панько⁶, З Кузелі⁷ та фахівців⁸ загалом позитивна із застереженнями про те, що видруковані словники більшістю носили характер “проекту” і тому їх можна вважати лише проміжним етапом, а не остаточним результатом діяльності ІУНМ. У передмові до “Словника технічної термінології. Комунальне господарство (проект)” К. Туркала і В. Фаворського “Від технічного відділу І.У.Н.М.” було застережено: “Випускаючи серію словників з усіх галузей техніки, Технічний відділ ІУНМ звертає увагу користувачів на те, що з різних причин, а головне через потребу якнайшвидше дати можливість широким колам ознайомитися з українською технічною термінологією, словники доводиться складати нашвидку, одночасно виробляючи методикку термінологічної роботи... З цих саме причин словники Відділу не можна вважати за остаточно оброблені й опоряджені. Це, на нашу думку, тільки попередні проекти, що вимагають дальшого розроблення та удосконалення”.

Для справжньої лінгвістичної оцінки праці ІУНМ в термінографії потрібен аналіз за критеріями лінгвістичними. Ці критерії мають враховувати відмінності між термінознавчими дослідженнями початку ХХ століття, де домінувала орієнтація на живомовні джерела, та його кінця, коли головним завданням є вироблення теоретичних засад української наукової мови⁹.

Окремих монографій, цілком присвячених проблемам термінографії української мови на цей час ще не було. Як справедливо зауважив М. Жовтобрюх, аналізуючи цей період, більшість праць була присвячена принципам укладання термінологічних словників¹⁰. Також на сторінках української преси широко обговорювалася правильність вживання окремих слів, у тому числі й термінів. Дослідження термінології окремої науковій галузі були поодинокими¹¹.

Свій погляд на ці проблеми ІУНМ висвітлював на сторінках “Вісника ІУНМ”. Серед науковців ІУНМ теоретиками в галузі термінографії можна вважати О. Янату, Т. Секунду, Я. Лепченка, Ф. Калиновича. У різні часи ними були висловлені думки щодо принципів формування української наукової мови та укладання словників. Ці вчені мали великий досвід термінологічної роботи ще за часів діяльності УНТ у Києві.

Першими теоретичними працями можна вважати дві статті загального змісту та інструкції до збирання термінологічного

матеріалу, підготовані 1918 року Природничою секцією Київського наукового товариства до друку в “Матеріалах до української природничої термінології”. На жаль, цей том загинув у друкарні, залишився тільки відбиток словників фізичної термінології та ентомологічної номенклатури й “Інструкція до збирання термінологічного матеріалу”¹².

У зв’язку зі зміною статусу української мови (вона стала офіційною і державною) необхідно було донести наукові знання до якнайширших мас. Саме тому в термінологічній теорії і практиці ІУНМ була успадкована жорстка пуристична тенденція до творення термінів виключно на основі народнорозмовної мови, що виникла ще серед науковців УНТ. Таким чином мало бути полегшене засвоєння наукових термінів, а разом із ними понять і самої суті науки, поскільки терміни, створені на основі інтернаціональної мали затемнену внутрішню форму, передбачали попереднє вивчення класичних та основних європейських мов або хоча б їх основ.

На початок ХХ століття склалися два напрямки пуризму в українській мові: *романтизм історичний* та *романтизм етнографічний*. Перший обстоював відновлення термінології доби козацької держави ХVІІ століття (в галузях управління державним апаратом та військом, зокрема), другий пропонував створювати термінологію на базі діалектів і нових значень слів сучасної мови.

1917 року проф. О.А. Яната, відомий ботанік, голова природничого відділу ІУНМ, що працював тоді в Правописно-термінологічній комісії Київського наукового товариства, запропонував розгорнути широке збирання термінологічних матеріалів у народі, тобто на селі. У своїй статті “Негайна справа в розвиткові української науки й школи”, надрукованій у журналі “Промінь” О. Яната говорить про неминучу еволюцію української школи та науки й потребу негайного вироблення української наукової мови. Для цього, вважав він, треба передусім “вибирати з гущі народної мови всі ті назви, вирази, терміни, які мають відношення до тої чи тої галузі знання” і тільки потім удаватися до “літературного матеріалу. Тільки уявивши собі в повній мірі, яка вже єсть у нашого народу наукова мова, науковий діяч зможе доповнювати її власними штучними термінами та назвами”¹³.

М. Грушевський, який очолював соціально-економічний відділ ІУНМ¹⁴, також виступивши 1917 року в “Промені”, не погодився з цією пропозицією. По-перше, термінологія потрібна

негайно, і тому доцільніше користуватись тим, що вже існує, по-друге, він вважав за неможливе утворення наукової мови виключно на основі народної¹⁵. Присвятивши мовним питанням низку статей у газеті “Рада”, М. Грушевський підкреслював: “У інтелігента не повинно бути місця для локальних провінціальних капризів. [...] Пильнуймо своєї мови, поліпшаймо її, але не затуркуймо голови ані собі, ані людям надмірним перфекціоналізмом”¹⁶. Його підтримав письменник В. Самійленко, який пізніше став членом філологічної комісії ІУНМ¹⁷: “Принципу крайнього етнографізму, може, єдино правильного в середині ХІХ віку, ми тепер повинні зректися і чергове завдання бачити у використанні зібраного вже, приготованого, виробленого до творчої роботи над шкільною і популярною літературою”¹⁸.

Теоретичні настанови ІУНМ підтримувалися багатьма виступами в пресі¹⁹.

Серед фахівців ІУНМ сформувалися два погляди на те, які джерела термінотворення мають стати пріоритетними. Таким чином, існувало й дві основні тенденції в доборі термінів у спеціальні словники. У словникарстві першої третини ХХ століття, як наслідок політики українізації, існувала тенденція до компромісу між мовою села і мовою нової інтелігенції. Вона також поєднувала елементи західних і східних регіонів. Нове ставлення до західних елементів (у ХІХ та на початку ХХ століття проти них різко виступали східні письменники та мовознавці, зокрема І. Нечуй-Левицький) виявилось також у налагодженні зв’язків між західними та східними вченими.

У перші роки діяльності ІУНМ, після відновлення співпраці між Львівським НТШ та українськими науковими установами східної України, проекти термінологічних словників, як правило, надсилалися до Львова для пререгляду та узгодження. Дані, зібрані діалектологічними експедиціями, знайдені у давніших записах, записи, зроблені штатними та позаштатними співробітниками, стали основою Центральної картотеки ІУНМ. “Українська народна думка, яка вона виражена в мові, має в собі багато матеріалу для абстрагування, і це б для літературної мови слід використати; вона має в собі багато фразеологічних зворотів, що їх можна й науковій мові прикласти, замість кувати нові й штучні”, — писала штатний філолог ІУНМ Олена Курило у своїй праці “Уваги до сучасної української літературної мови”²⁰.

Прагнення до вилучення слів і елементів, що сприймаються не як українські, було характерне також для акад. А.Ю. Кримського, акад. Є. Тимченка, М. Гладкого, С. Смеричинського. Ця група вчених отримала умовну назву “*крайніх пуристів*” або “*київської школи*” через їх зосередженість у Києві. У західній Україні активно виступали на підтримку “крайніх пуристів” проф. І. Огієнко в журналі “Рідне слово” та інших виданнях²¹, а також проф. В. Сімович²².

“Інститут Української Наукової Мови, — писав Я. Лепченко, — дбає про те, щоб наблизити наукову мову до звичайної живої мови народу, щоб наукова фраза, науковий термін чи назва самою своєю формою, своїм словотвором були зрозумілі й близькі народові, народній мові”²³.

Вплив крайніх пуристів сильно позначився на термінологічних словниках таким чином, що крім добору слів, із народної мови рекомендувалося брати синтаксичні конструкції, відкидаючи форми і конструкції не притаманні розмовній мові (наприклад, активні дієприкметники та віддієслівні іменники).

Представники другого напрямку, — “*помірковані пуристи*” або “*харківська школа*”, — були не такими категоричними і обстоювали синкретизм народної і книжної мов з елементами селянськими та урбаністичними паралельно з усуненням російських слів та заміною їх українськими. Для цієї групи вчених було характерне чітке розмежування стилів літературної мови й жанрів, чого не брали до уваги “крайні пуристи”. Харківську школу презентували О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило в своїх пізніх працях. Погляди В. Ганцова та А. Ніковського були близькими до цієї групи.

М. Сумцов у своїй праці “Начерк розвитку української літературної мови” (Харків, 1918) накреслив ширшу програму творення науково-технічної термінології. Вчений звертає увагу на такі моменти: “1) дещо треба залишити без перекладу, бо немає потреби перекладати слова, які мають міжнародне значення і скрізь вживаються однаково; 2) дещо взяти з галицької мови; 3) придумати деякі нові терміни; 4) використати мову фольклорних творів та давніх українських письменників, аж до Климентія Зиновієва включно”. У програмі М. Сумцова вже майже не фігурує народна розмовна мова як джерело для науково-технічної термінології²⁴.

Григорій Холодний, фактичний керівник Інституту в 1924-1928 рр., підкреслював, що завдання ІУНМ полягає в

якнайповнішому використанні термінології неслов'янських і слов'янських народів (польського, сербського, чеського та інших), але за умов обережного добору запозичень. “Пам'ятаючи, що чуже слово потрібне тоді, коли воно дає зовсім нове поняття, або хоч відтінок поняття, і навпаки, тільки вражає, коли його можна замінити на добре своє, Інститут, нормуючи наукову мову, має звертати надалі пильну увагу на звільнення її від обтяження саме непотрібними чужими словами, що надзвичайно ускладнюють засвоєння наукових понять”²⁵.

Керівник технічного відділу ІУНМ Т. Секунда зазначав: “За теперішньої диференціації технічних наук самих народних технічних слів не вистачить, щоб укласти технічну термінологію”. Для широкого вжитку поряд з українськими словами він рекомендує використовувати інтернаціональні слова та іншомовні²⁶.

Помірквані пуристи вважали можливим поєднання народних елементів з уже українізованими європейськими на всіх рівнях мови.

Принцип творення нових термінів визначався різними комісіями і окремими авторами словників довільно, що зумовило появу цілої низки штучних термінів. Саме це явище викликало різку критику, яка з часом втратила суто мовознавчий характер і набула рис ідеологічних.

У процесі діяльності ІУНМ поступово, відповідно до практичних потреб, формувалися допоміжні структурні підрозділи — центральна картотека та бюро народних матеріалів, філологічна, методологічна, редакційна й арбітражна комісії,— якими вироблялись теоретичні засади української наукової мови.

На засіданнях методологічної комісії були зачитані й обговорені доповіді на такі, зокрема, теми: означення поняття “термін”; система укладання загальних і спеціальних словників; дослідження мовних тенденцій у словниках ІУНМ; визначення стадій, що має проходити кожний словник у своєму опрацюванні; особливості термінологічних словників тлумачного типу; національні та інтернаціональні моменти в термінології. Ці проблеми були найактуальнішими, і саме вони порушувались в теоретичних розробках ІУНМ.

Під час безпосередньої роботи над словниками були сформовані такі основні вимоги до термінів: системність; короткість терміна; ясність, точність; продуктивність словотвірної моделі; продуктивність словотвірної моделі; відповідність нормам

літературної мови (орфоепічним і орфографічним). Вимоги до термінів не мали загальноновизнаного характеру, а були вироблені окремими підрозділами.

Зокрема, Т. Секунда виділяє такі, на його думку суттєві, вимоги до термінології: “1) легко зрозуміла, цебто вже самий звук кожного терміна мусить давати певне поняття про те, що даний термін означає; 2) точна своєю суттю, цебто даний термін має точно відповідати суті речі чи наукового об’єкту, цим терміном означеного; 3) недвозначна, цебто з кожним терміном має бути зв’язане тільки одне значення; 4) гнучка, цебто кожен термін має давати змогу легко творити від нього похідні терміни; 5) доброзвучна”²⁷.

Державна комісія для впорядкування правопису виробила суперечливі вимоги: з одного боку, заперечивши можливість вживання синонімічних термінів, з другого, дозволили вживати порядок український та іншомовний (латинський чи інтернаціональний) термін, коли жодний не є загальноприйнятим, традиційні терміни-дублети залишити обидва. Окремо зазначено про припустимість тільки одного варіанту наголосу²⁸. М. Любинський, аналізуючи “Проект елементарної граматичної термінології”, поданий Державною комісією, зауважує, що це принципи організаційні, а не наукові.

Філологічною секцією ІУНМ (голова Є. Тимченко) були вироблені такі вимоги: 1) вживання латинського терміна можливе в науковому тексті завжди, в навчальному лише при відсутності українського відповідника; 2) переклад іншомовного терміна має відповідати змісту поняття й бути виконаним засобами української мови безпосередньо з мови-першоджерела, а не мови-посередника; 3) терміни повинні мати однотипні словотвірні моделі; 4) відповідність форми змісту поняття і “прозорість” його плану вираження; 5) при декількох варіантах терміна віддавати перевагу традиційному та вживаному в школі²⁹.

Мовознавець О. Матвієнко, коментуючи методологічні засади термінографії в ІУНМ, висуває такі вимоги до термінів: 1) точність; 2) зрозумілість; 3) перспектива терміна (тобто, його здатність утворювати похідні, увійти в систему, стати традиційним); 4) ошадливість звукових жестів³⁰.

Відбір словникового матеріалу, його обробка, укладання словника, узгодження та підготовка до друку провадилися різними

підрозділами ІУНМ. Згодом були вироблені такі етапи створення термінологічного словника:

1) моделювання логіко-понятійної схеми науки;
2) повна систематизація наявних у науці термінів та виявлення невідповідностей серед них (цю функцію виконували за допомогою мережі кореспондентів по всій Україні бюро народних матеріалів та центральна картотека ІУНМ);

3) уніфікація термінів на двох рівнях: а) лексико-семантичному – відповідність між змістом терміна і змістом поняття; б) словотвірному – утворення однотипних термінів за зразком певної словотвірної моделі. Словотвірний аспект наукової мови окремо вивчала філологічна комісія, до складу якої серед інших входили Євген Тимченко, Олена Курило, Микола Гладкий. Зокрема розглядалися питання словотвору прикметників та іменників, добору українських відповідників до російських формантів *-альный, -тельный*, різні типи утворення віддіслівних іменників: безсуфіксних, із суфіксами *-к-(а)* та *-нн-(я)*, складених іменників та їх творення, збірних іменників, їх словотвору та значення, наголосу в українській мові. Окремо обговорювалась тенденція до фемінізації запозичених іменників (*метод-метода, аналіз-аналіза* і под.). Свої погляди на ці проблеми мовознаці висловлювали також на сторінках “Збірника секції граматики української мови”³¹;

4) стандартизація відповідно до вироблених вимог. Цей погоджувальний етап реалізовувався в роботі арбітражної комісії.

Більшість українських науковців (Б. Ткаченко, Є. Тимченко, О. Матвієнко, Т. Секунда та ін.) наполягали на тому, щоб словники не містили багатоваріантних перекладів (синонімія не є бажаною в термінології), або ці варіанти були стилістично марковані; обов’язково було вказане джерело походження терміна та приклад його вживання.

Розвитку термінографічної роботи в стінах ІУНМ надавали цілеспрямованого характеру. Оскільки загальні функції термінографії – *систематизаційна*, тобто фіксація, систематизація і кодифікація термінів певної галузі наук; *довідкова* — навіть фахові словники можуть бути використані широким колом людей, що цікавляться певною наукою, і *навчальна* – спеціальні словники, призначені також для засвоєння наукових знань під час навчання і мають бути укладені з урахуванням навчальних програм, – відповідали найнагальнішим потребам суспільства: підвищення рівня освіченості, широка

культурно-масова робота, високі темпи розвитку економіки, а тому й науки, у зв'язку з цим зросли запити користувачів.

Відповідно до виконуваної ними соціальної функції підготовані ІУНМ спеціальні словники можна поділити на суто наукові (наприклад: Булда С. Словник будівельної термінології. (Проект). – Х.-К., 1930; Горецький П. Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування. (Проект). – К., 1928; Зенкевич С. Словник хімічної номенклатури. Неорганічна хімія. (Проект). – Х., 1928), довідково-енциклопедичні (Гімнастична термінологія з додатком словника. – К., 1939; Дорошенко, Станіславський, Страшкевич. Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія. (Проект). – К., 1930; Проект словника медичної термінології. – Х., Рад. школа, 1931; Паночіні С. Словник біологічної термінології. – Х., Рад. школа, 1931 (Серія практичних словників); Сабалдир П. Практичний словник сільськогосподарської термінології. – Х., 1931 та ін.) та навчальні (Діденко О. Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів. – Запоріжжя, 1921; Російсько-український словник анатоμο-фізіологічної термінології для середньої школи. – Х., 1934 та словники тієї ж серії, підготовані за матеріалами ІУНМ словники для середньої та початкової школи з біології, ботаніки, географії, математики, фізики, хімії, загальний із природничих наук).

За функціональним призначенням усі спеціальні словники можна поділити на дві групи: а) *перекладні* (дво- або багатомовні) та б) *тлумачні* (ті, що подають дефініції термінів певної науки). Фахівцями ІУНМ підготовані: (а) Корчак-Чепурківський О. Номенклатура хвороб. Латино-українські назви хвороб та показчик до них. – К., 1927; “Nomina Anatomica Ucrainica”. Анатомічні назви, прийняті в Базелі на ІХ зборах анатомічного товариства, перекладені на українську мову. – К., 1925; Секунда Т. Німецько-український словник термінів з обсягу механіки з українськими та російськими показчиками. – К., 1925).

Тлумачні словники як тип не засвідчені. На засіданнях методологічної комісії ІУНМ вироблялись засади їх створення. Матеріалом для їх укладання могли слугувати крім того статті практичного спрямування. Вони розглядали термінологію окремих галузей науки, фіксували терміни, систематизували їх за галузями. Розвідки В. Юрківського подають тлумачення понад 90 термінів

рибальства, З. Веселовської – термінології рослинництва та ткацтва, Я. Миколаєнка – близько 90 термінів річкового сплаву, Г. Коваленка-Коломацького – виробництва ложок, Д. Багалія – термінів адміністративно-територіального поділу³².

За обсягом висвітлених наукових знань, відображених у словнику, можна виділити такі види словників: *загальнонаукові* та *загальнотехнічні*; *галузеві*; *вузькоспеціальні*.

Принцип розташування слів у реєстрі словника був дискусійним питанням. Можливі такі варіанти як *алфавітний*, *алфавітно-гніздовий* (терміни розташовані таким чином, що за алфавітом подається у складених термінах головне слово, а до нього усі можливі композиційні варіанти), *ідеографічний* (складений з урахуванням логіки понять науки).

Найбільш поширеним у словниках ІУНМ був алфавітний тип (наприклад, Абетка до номенклатури вантажу. Частина 2. — К., 1929), проте відзначались переваги саме ідеографічного розташування термінів. М. Любинський, член філологічної секції ІУНМ, аналізуючи “Проект елементарної граматичної термінології” відзначає як хибу російсько-української частини “розклад матеріалу за абеткою, а не за змістом, великими гніздами”. Така система, на його думку, можлива у словнику, не призначеному для фахівців, для яких алфавітний принцип лише ускладнює роботу. Можна зробити висновок, що алфавітна система більш прийнятна для довідково-енциклопедичного та навчального типів словників, для спеціальних кориснішою видається ідеографічна або алфавітно-гніздова.

Таким чином основні тенденції в термінознавстві початку ХХ ст. (20-30 рр.) визначались відповідями на питання, по-перше, визначення джерел формування (власномовні чи інтернаціональні елементи) і поповнення (вже існуючі слова власної мови, новотвори, запозичення, семантичні зміщення у власномовних словах) термінології, по-друге, ставлення до запозичень, серед яких вирізняли інтернаціоналізми та чужомовні терміни. Також суттєвим є узусний фактор. Вибір варіанта терміна може залежати від стильового жанру – суто науковий, навчальний чи науково-популярний текст. Оцінка діяльності ІУНМ щодо сприяння його розвиткові системи української літературної мови та її нормуванню, виробленню рис окремих стилів (наукового та офіційно-ділового, зокрема), теоретичних засад термінографії та безпосередньо

термінографічної практики матиме об'єктивний характер і відобразатиме місце Інституту в історії українського мовознавства.

В ІУНМ пропагували формування української наукової мови із термінологією на основі національної мови. У процесі вироблення наукової мови переглядалася вже існуюча термінологія, яка зазнала впливів із боку різних мов, – німецької, польської, класичних, але переважно російської. Тому доля кожного терміна залежала від його походження – бо насправді не всі терміни, запозичені з російської мови, є інтернаціоналізмами. На цьому, власне, й наголошували у своїх статтях науковці ІУНМ, і саме це викликало нищівну критику Н. Кагановича, Г. Ткаченка, О. Фінкеля і багатьох інших³³. Провадився аналіз кожного окремого терміна, якщо він відповідав визначенню інтернаціоналізма, тобто вживався в такій самій формі та з тим же значенням ще у декількох європейських мовах³⁴, пропонували його залишити. Якщо не було терміна на позначення поняття або це було невіддале запозичення, спочатку добирали слово з народної мови зі схожим змістом або надавали існуючому слову нового значення. У разі відсутності необхідного слова вдавались до творення нового терміна засобами української мови. Така тенденція має на меті дати терміну прозору внутрішню форму для більш легкого його опанування і базується на вченні О. Потебні про внутрішню форму, тобто має лінгвістичне підґрунтя. Національні словотвірні форманти вже передають елементи дефініції і тим сприяють розумінню та засвоєнню терміна. На нашу думку, такий термін не міг стати “приблизним” і “орієнтованим на здогадку” (за виразом О. Фінкеля)³⁵. Наукова мова є мета-мовою, тобто має умовний характер, й термін є терміном, лише коли вжитий у своєму прямому значенні. Таким чином, термін, закріплений за певним поняттям із конкретною дефініцією, буде асоціюватись у науковому тексті саме з цим науковим поняттям, а не попереднім значенням.

Варто зазначити, що крайній пуризм і більш м'які його форми (харківська школа), як-от обмеження на нові запозичення, особливо у науковій мові, є закономірним явищем для певного історичного періоду розвитку літературної мови взагалі й літературної мови як мови нації. Такий пуризм був властивий іншим європейським мовам раніше – наприклад, польській, чеській, італійській, німецькій, де спостерігається й зараз³⁶. На нашу думку, орієнтована на народну основу термінологія може бути оцінена по-різному. Вона прийнятна і важлива для розвитку системи мови на етапі становлення її

літературної форми, зокрема у нормуванні та процесі вироблення основ наукової мови. З часом у науковій мові формується паритет між новими власними та запозиченими мовними одиницями (великою мірою на це впливає екстралінгвістичний фактор світової інтеграції та інформатизації).

Орієнтація на народномовну основу, крім того, має в українському термінознавстві традиційний характер (Левченко М.-Максимович М.-Верхратський І.-Курило О.), хоча є й протилежна думка (Самійленко В.-Грушевський М.-Єфремов С.-Синявський О.). Цей подвійний стандарт – пуризм та поєднання власних і запозичених елементів, що спостерігається протягом всього часу від початків становлення нової української літературної мови до кінця ХХ ст., мабуть доводить зайвий раз, що розвиток мови — це діалектичний процес і його неможливо свідомо обмежити.

¹ Холодний Гр. Стан та перспективи наукової роботи Інституту наук мови. (Доповідь керівника ІУНМ Гр. Холодного Раді Академії 5-го листоп. 1928 р.) – К., 1928. – С. 3. ² Там само. – С. 11. ³ Горещький П.Й. Історія української лексикографії. – К., 1963. – С. 171. ⁴ Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства. (1918-1941). – К., 1991. – С. 113, 119. ⁵ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття. (1900-1941). Стан і статус. — Без м. в., Сучасність, 1987. – С. 169. ⁶ Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів, 1994. – С. 11-121. ⁷ Енциклопедія українознавства. /За заг. ред. проф., д-ра Володимира Кубійовича і проф., д-ра Зенона Кузеля/. — В 2-х т. — Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. — Ст. 324-327. Лексикологія. ⁸ Ярема С. Становлення та деякі мовні аспекти української науково-технічної термінології. // Фізико-хімічна механіка матеріалів. – № 4. – 1994.- С. 114-125. ⁹ Симоненко Л. Роль Національної Академії наук у розбудові української наукової термінології // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. /Ред. кол.: Симоненко (відп. ред.) та ін./ – К., 1998. – Ст. 5-9. ¹⁰ Жовтобрюх М.А. Зазнач. праця. – С. 106. ¹¹ Там же. – С. 106-107. ¹² Холодний Гр. До організації термінологічної справи на Україні // Вісник ІУНМ. – 1928. – Вип. 1. – С.16. ¹³ Яната О. Негайна справа в розвитку української науки й школи // Промінь. — 1917. — С.7-8. ¹⁴ Савченко Ф. Інститут української наукової мови Української академії наук. – ІР НБУВ, ф. Х, спр. 18068. – Додаток. С. 2. ¹⁵ Шевельов Ю. Зазнач. праця. – С. 99-100. ¹⁶ Сумцов М. Начерк розвитку української літературної мови. — Харків, 1918. – С. 15. ¹⁷ ІР НБУВ, ф. 196, спр. 26. ¹⁸ Самійленко В. Твори: В 2 т. - К., 1958. - Т. 2. - С. 372. ¹⁹ Жовтобрюх М. Зазнач. праця. - С. 108-111. ²⁰ Шевельов Ю. Зазнач. праця. - С. 164. ²¹ Огієнко І. Інститут Української Наукової Мови в

Києві. // Рідна мова. – 1933. — Ч. 2. ²²Сімович В. На теми мови. — Прага-Берлін, 1924. - С. 3-4. ²³Лепченко Я. За якими принципами укладає тепер ІУНМ українську природничу номенклатуру // Вісник ІУНМ. – 1928. – Вип.1. – С. 26. ²⁴Сумцов М. Зазнач. праця. - С. 13. ²⁵Холодний Гр. Стан та перспективи наукової роботи Інституту наук. мови. (Доповідь керівника ІУНМ Гр. Холодного Раді Академії 5-го листоп. 1928 р.) – К., 1928. – С. 12. ²⁶Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології // Вісник ІУНМ. – 1930. – Вип. 2. – С. 17. ²⁷Там само. - С. 15. ²⁸Любинський М. Уваги до проекту елементарної граматичної термінології комісії для впорядкування українського правопису // Вісник ІУНМ. – 1928. Вип. 1. – С. 30. ²⁹ Там само. - С. 31. ³⁰ Матвієнко О. Стилїстичні паралелі. (Проти пуризму). – Х., 1932. - С. 29-30. ³¹Збірник секції граматики української мови / Редактор О. Курило. (НДІ мовознавства ВУАН). — Кн. 1. — Київ, 1930. ³² Жовтобрюх М. Зазнач. Праця. - С. 106-108. ³³ Каганович Н. Про українські словники // Прапор марксизму. – 1930. – № 3. – С. 123-126; Фінкель О.М. Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння // Мовознавство. – 1934. – №2. – С. 63-81; Ткаченко Г. Перебудувати мовознавчу роботу ВУАН (до організації при АН н.-д. Інституту мовознавства) // Вісті ВУАН. – 1930. – №4. – С. 11-20. ³⁴ Секунда Т. Зазнач. праця. - С. 12. ³⁵ Фінкель О. Зазнач. праця. - С. 74. ³⁶ Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні. — Варшава, 1936. - С. 71-73.

СТИЛІСТИКА

Виговська А.В., асп.

ПОЕЗІЯ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО: ЛІНГВІСТИЧНА РЕЦЕПЦІЯ

Бароко як форма і стиль художнього самовираження, спосіб осягнення світу в його єдності і розмаїтості, впродовж останніх десятиліть привертає увагу багатьох дослідників. Ця епоха “ апогею стилістичних шукань і еволюції форми”¹ “немало спричинилася до сформування української “історичної долі” та залишила по собі багато конструктивних елементів”². Хоча поняття бароко пов’язують передусім із конкретним періодом у розвитку культури 17-18 ст., деякі автори схильні вбачати в бароко “культурну сталу”, яка простежується протягом всієї історії мистецтва. На думку іспанського критика Еухеніо д’Орса, бароко становить собою невід’ємний компонент розуму і почуттів людини, втілення бурхливої життєвої сили, емоційної напруги, які змушують людство прагнути до висот досконалості³. Примітно й те, що наше століття криз і потрясінь відчуває свою духовну близькість до певних форм мистецтва і культури тієї епохи.

Українському бароко, яке примхливо об’єднало багатий досвід європейського мистецтва з власними естетичними засадами, присвячено численні праці з літературознавства (Д.Чижевського, В.Крекотня, Л.Ушкалова, Б.Криси та ін.), мистецтвознавства (дослідження А.Макарова, М.Семчишина, Д.Наливайка, Д.Степовика).

На особливу увагу заслуговують збірники “Українське літературне барокко”, “Українське барокко”, де акцентовано увагу на проблемах методології дослідження барокової літератури, її специфікаційних рисах та внеску барокових авторів в історію української літератури.

Значення робіт з історії культури для пізнання барокових особливостей і процесів безсумнівне. Проте спеціальний аналіз мовних особливостей бароко, впливу барокового мовлення на динаміку розвитку українського слова, як правило, залишається поза контекстом названих праць або не згадується взагалі. Кроком у цьому

напрямку можна вважати дослідження Л.О. Андрієнко “Гене́за та особливості структури поетичної метафори бароко”, що присвячено одному з аспектів поетичного мовлення барокової культури.

Ідеал форми, “семантична навантаженість барокових прикрас, ідеологічно виважений декор”⁴ належать до найяскравіших прикмет характеру цього стилю. Адже, на думку тогочасних авторів, Вічна істина вже відкрита, і письменникові лишається по-своєму повторити сказане чи інакше прочитати текст (Біблію).

Християнські ідеали світобачення - моральний авторитет для культури бароко. Вони є естетичним абсолютом, що відбивається у мовних формах, постійній семантичній знаковості, закріпленості значення слова в синтагмі, становленні функціональних парадигм - синонімічних і антонімічних. Барокова мова вплинула на формування в староукраїнській мові прикметників з постійною оцінною синтагматичною сполучуваністю: бѣлая внутрѣняя чистота⁵, Бог правдивый (138), чистый (149). Пречистая дѣва Марія (188), пречистое тѣло (1530, чисте сердце (32), чистый сумленнем (70), пресвѣтлая зоря (167), пресвѣтлый царскій дом (216); свѣтла заповѣдь (71), свѣтлый празник (74), свѣтлый день (74), свѣтла цнота (175), свѣтла особа, нечестивы мысли (36), печали темные (226), темнопреисподняя темница (166), ад темный (168), диявол трепроклятый (166).

Постійні означення реалізують антонімічну функціональну парадигматику, розширюють семантичні межі слова, дозволяють пізнати поетичні закономірності культури бароко у лінгвістичній аспектології: Ісус любый, милый, незлобливый, чистый (149) - трепроклятый диавол (166); вѣрный роде (153) - невѣрный незбожный проклятый род (156), безбожное сонмище (153), подземный, темный край (167) - пресвѣтлая зоря (167), печали темные (226) - свѣтлый празник (74).

Одночасно постійні означення відбивають понятійну кореляцію співвіднесених слів-понять, близьку до синонімічної. Чистая панна (159), чисте сердце (32) - пречистая matka (136) чист Ісус (149).

Ясны день, ясны свѣт (167) - свѣтлый день (74)

чисте сердце (32), вѣрное сердце (210)

темны отосланія пекла (136), ад - сумный (146)

Бог - правдивый (138), найслодший (141), православный, смиренный, кроткій (119).

Названі характеристики на лінгвістичному рівні відображають світоглядну барокову модель світу, де домінують вічні істини, змагається добро і зло, “солнце истинны” и “тмы князь” (42).

Завданням мистецтва бароко передусім є вплинути на почуття людини, схвилювати, збентежити, викликати сильне емоційне переживання, з чим пов'язано зростання ролі форми в цілому, а як зовнішній, прикметний вияв – стилістичних фігур.

Основним конструктивним принципом синтаксично-семантичної побудови тексту – відображення світу є принцип кількісної переваги найменувань, коли для вираження окремих елементів змісту вживається декілька близьких за значенням назв, а в синтаксичному плані спостерігається наростання обсягу членів речення й синтагм. Для семантичного плану в такому разі характерна своєрідна плінність значень, завдяки чому виникає відкритий семантичний ряд:

Рыдай горко, ляментуй, выпускай слез токи,
каменьЪлого сердца покруши опоки⁶.

Жалосний трен, смутний ритм, надгробок плачливий
В тяжкий свой день, в день жалю в день свой форасовливий
собор церкві послушник, кгмін світа убогий
Пишет, кладет то, себе змерлого.⁷

Бароковий парадокс заміщення речей знаками призвів до того заперечення омонімії та розриву синонімічних ланцюгів староукраїнської мови, властивих живомовній традиції. Синоніми, отже, тлумачились не як різні за стилістичним призначенням місткості для зберігання близьких смислів, але як одне суцільне поле, наслідком чого є характерна для бароко надмірність стилю:

...Біда тому дому,
Той господі в проїзді, где господар клямця,
Злодій, збойця, вшетечник і явний потварця.⁸

Поява у таких випадках макаронічних форм, здебільшого запозичень із польської чи грецької, у віршованій культурі бароко була пов'язана з тим, що естетична свідомість ХУІІ – ХУІІІ ст. прирівнювала різні природні мови в їх ставленні до універсального слова, яке творить і організовує світ.

При ампліфікації синонімів кожний із них часто розвиває зміст попереднього, доповнює, поглиблює його, завдяки чому увага привертається не до відмінностей та відтінків значення, а до

загального, що є між ними, залишається відчуття значимості того, про що йдеться. Створюється концентрація смислів та їх нагнітання:

То и тим подобная со небес вѣщает
преподобный Іоан, кгда благословляет
Тебе, яко патрон твой, вожд, ясновелможный
малолоросійській гетмане, чулий, осторожній⁹.

Естетика бароко з її прагненням до універсальності виявляється у своєрідній каталогізації, коли у слові митець намагається передати все багатство навколишнього світу, розмаїтість його ознак і зв'язків.

Плачуть его царіє, купцы, художницы,
рибаріє и дѣвы и корабленницы,
Яко прибытков своих не могут стяжати
Никто, ясти в нем и ликовати¹⁰.

Весна, лѣто, и осень, и зима пряходят,
А так младенцов ютот, мужей в старость вводят (66).

Ампліфікуватися можуть і порівняння, через які бароко приходило до встановлення паралельності явищ. Кожне явище оцінювалося в залежності від його здатності відображати, адже завдяки відображенню річ поставала у повному обсязі зв'язків з іншими рядами речового й духовного світів. Через порівняння, уподібнення, яке “прикрашає мову, правда, небагатьма словами, проте найвищою мірою”, визначався контраст у суті предметів. Аби краще виявити особливості зображуваного предмету, митець звертався практично до будь-якої області, оскільки “у природі одна річ перевершує іншу або затуляє собою”¹¹.

З погляду методології нового часу сусідство багатьох порівнянь послаблює кожне з них, але для письменника бароко головним було не прагнення до наочності, а відображення внутрішнього смислу і якості самого об'єкта:

Як око там, где мило, быстро поглядает,
і як рука, где болит, там ся дотикает,
Так сердце мое в тебѣ утопає, Боже¹².

Звернення до побутового ряду при описі високих речей дає ефект несподіваності, який лежить в основі барокового концептизму.

Джерелом експресії і збереження емоційного стану є різноманітні повтори - “наближення до істини через невимовність сенсу, про який здогадується автор”¹³. У поезії бароко повторюватись

можуть не тільки ті самі слова, а навіть різні частини мови, які підбираються на основі спільного звучання (тобто омофони):

Чему ся невѣстою жена именует ?

Бо не вѣсть та, яко ся о всем муж фрасует.¹⁴

Змоделувати такий контекст можна тільки тоді, коли творчість сприймається не лише як певне натхнення, одкровення зверху, а й поетична праця над словом, яке набуває сакрального значення, саме через слово можливе адекватне сприйняття, а, отже, і правильне осягнення дійсності.

Експресивний повтор увиразнює смислові грані кожного слова і при цьому підкреслює висхідний тон градації:

всѣм щедр естъ господь наш, всѣх вмѣщает
нетѣсно

всѣх приѣмлет. Всѣм рад, всѣх любитъ, вѣжд
извѣстно (128).

Повтор на початку віршорядків не лише композиційно організовує твір, а й підносить на особливу висоту почуття захоплення: таким чином розгортається кульмінація радісної і просвітленої любові до Матері Божої:

Тая сердцем керует твоим во все благо,
тая ты сохраняет от всякого злаго.

Тая ты побудила церкви муровати

И честными ікони благоукрашати (55).

Оригінальну стилістичну фігуру творить особливий вид повтору, що дістав назву полісиндетон, який є повторенням службових слів із певним стилістичним завданням:

В Любечу народился, бога возлюбивый,

и у меты зань весь мір Антоній вмѣнивый

В святую Гору пойде, горняя мудрствую,

приблизитися к Богу зѣлоусердствую (126).

Повтор сполучника використовується з метою нагнітання тієї інформації, на якій потрібно зафіксувати увагу, для надання логічної послідовності змістові побудови твору.

Особливістю повторів у бароковій поезії є використання їх на великих текстових обширах. Так, анафора, відома здавна, у літературах Відродження і класицизму організовувала невеликі ділянки тексту, прикрашаючи їх. Поети бароко, визнавши за фігурою анафоричного повтору функцію експресивного акценту, постійно застосовували цей прийом на великих текстових масивах. Іноді, як у

вірші І.Величковського “Минути”, анафора організує весь текст цілком. Естетично досконала емоційна експресія розкривається також у симетрії синтаксичних структур:

Минет младенчество
Минет отрочество
Минет юношество
Минет мужество
Минет старчество (64).

Анафори відзначаються великим багатством форми і задовольняють різноманітні потреби художнього мовлення, а також несуть на собі семантико-стилістичні відтінки вислову думки і почуття. Розрізняють анафори з родовими та суміжними елементами, віддаленими у своєму розташуванні, анафори з простими і складними елементами, з чергуванням рим та симетричним розташуванням елементів тощо:

Ма-мати блага, рі-риза драга, Я-яже наскрыт,
Ма-малодушніх, Рі-ризомужніх, Я-як руно грѣт (77).

Повторення початкових складів із графічним виділенням імені Пречистої Діви сприяє семантичній спаяності рядків, викликає зацікавлення своєю несподіваною формою.

Парою до анафори постає епіфора, тобто повтор слова чи виразу наприкінці віршорядків, речень, яка семантично пов'язує фрази, об'єднані єдинозакінченням.

И паки, Спасе, ту не спаси мя, молю тя,
по благодати твоей самой да узрю тя (89).

Епоха бароко тяжіла до окремих ознак відтворюваної речі, прямо не називаючи її, а через стадію певних характеристик, що викликало розширення словесного тлумачення. Тому такій стилістичній фігурі як градація надавалась величезна вага. Мовні елементи тут розташовувалися в напрямі поступового наростання чи спадання їх семантичних якостей або їх ваги у певному висловлюванні. Прикладом висхідної градації, складники якої послідовно підвищують свою експресивно-емоційну силу, може бути такий вірш:

В бѣдах ты мнѣ отрада, в скорбех ты утѣха,
утекший к тебѣ, назад не йду без успѣха,
Ті мнѣ сердце, ти душа, ти уфоность, ти смѣлость,
ти мнѣ всяка любезность, ти здоровья цѣлость (143).

Своє відображення у мові знайшов і характерний для бароко антитетичний динамізм. Для української поезії загалом характерна християнська антитетика праведного і гріховного, добра і зла. Сполучення злого з добрим дає людині розуміння повноти життя, в той час як їх розмежування позначає картину кінця, страшний суд:

Отец плотській дерзал ти плоть и
кров отяти,

а Христос ти плоть и кров дал свою даяти (98).

Но или хощу, или не хощу, спаси мя,
хощет душа, не хощет плоть страстна (91).

Реабілітація матеріально-чуттєвого світу в епоху бароко, отже, не позначилась на існуванні протистояння і боротьби плоти і духу. На ньому побудовані численні барокові антиномії. Небуденний смисл концептів часто досягався протиставленням семантично близьких слів, змішування семантики вносило у таке відображення момент несподіваності.

У бароковій поезії синтаксичні фігури часто поєднуються в одному реченні, за їх допомогою створюються великі періоди з симетричними синтаксичними структурами.

Емоційний настрій, виразність передають риторичні звертання - вигуки та риторичні запитання. В епоху бароко “адресат літературної комунікації моделювався як безпосередній учасник: словесна тканина віршів була діалогізована, просякнута риторичними зворотами, поетичній мові належало найкоротшим шляхом залучати слухачів у комунікативний процес”¹⁵.

Им еси скупим, тым, скупче, щодрѣйшим ся ставши
сыновѣ, бо по смерты все ему оставши.¹⁶

О, кто не усумнится, зря толики раны,
за грѣхи всего мира в лице христу даны (118).

“Ускладнене слововживання” - бароко є виразним свідченням того, що поезія, підносячись над соціально-утилітарним розумінням свого покликання, усвідомлює себе носієм “вищої” загальнолюдської мудрості. Саме в епоху бароко українська поезія підійшла до відчуття своєї небуденної значимості й елітарності. І мова - свідомо естетизована, піднесена до вияву великих істин і вічних почуттів, мова довершена, точна значенням і філігранна за формою - є втіленням духовної свідомості барокової поезії.

¹ Андрієнко Л.О. Генеза та особливості структури поетичної метафори бароко: Дис...канд.філолог.наук. К., 1996. - С. 51. ² Чижевський Д. Історія української літератури.- Тернопіль, 1994. - С. 241. ³ Курьер ЮНЕСКО. Бароко.- Октябрь, 1987. - С.7 ⁴ Макаров А. Світло українського барокко. - К., 1994. - С. 216 ⁵ Українська поезія. Середина XVII ст. - К., 1992, - С. 170. - Подальші покликання на це видання. Далі покликання на це видання дається в тексті із вказівкою сторінки. ⁶ Величковський І. Твори. К., 1972.- С.150. ⁷ Українська література XVII століття. - К., 1987. - С.203. ⁸ Там само.- С. 217. ⁹ Величковський І. Твори. - С.55. ¹⁰ Там само.- С.115. ¹¹ Софронова Л. Принцип отражения в поэтике барокко // Славянское барокко.- М. 1987. -С. 81. ¹² Величковський І. Твори.- С.89. ¹³ Криса Б. Пересотворення світу. - Львів, 1996. - С. 204. ¹⁴ Величковський І. Твори. - С.151. Далі покликання на це видання дається в тексті із вказівкою сторінки. ¹⁵ Смирнов И.П. Художественный смысл и эволюция поэтических систем. - М., 1977. - С. 136. ¹⁶ Українська поезія: Середина XVII ст. - С.150.

Піх М.М., асп.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ СКЛАДНИХ СЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЛЬОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ

Словесне відображення кольорових відтінків у всьому їх різноманітті - одне з найцікавіших і найскладніших завдань поетичної мови. Виразною стильовою ознакою поетичного мовлення є активне вживання складних слів, що відзначаються різними словотвірними типами та багатством семантики. Для наукового вивчення великий інтерес становлять складні слова на позначення кольору, які є логічно-змістовими заміниками словосполучень, часом порівняльних зворотів, речень. Вживання складних кольороназв зумовлене естетичними настановами того чи іншого автора, особливостями художнього мислення, ідейним спрямуванням твору.

Складне слово – це “таке поєднання двох чи (рідше) трьох і більше повнозначних слів або основ слів, яке становить собою одну лексему, реструючи явисьє, предмет чи взагалі якийсь елемент об’єктивної дійсності і за формою нічим не відрізняється від простого слова”¹.

Основним способом творення складних слів – іменників, прикметників, прислівників – є основоскладання. “Основоскладання – це поєднання кількох основ слів за допомогою інтерфіксів о, е або без них”². Результатом основоскладання є складні слова або композити, що відзначаються більшою виразністю, емоційністю і образністю, ніж прості. Вони ніби додатково характеризують описуване явище, подію, дають їм часто несподівану оцінку. Кольоронайменування, утворені способом основоскладання, перебувають у процесі формування, більшість із них ще не фіксують словники.

Щоб виділити структурно-семантичні групи складних назв кольорів, потрібно чітко класифікувати слова, що безпосередньо позначають кольори, і слова, що мають те або інше відношення до кольорів.

В українській мові серед назв кольору Л. Пустовіт виділяє два ряди слів. Слова першого ряду – білий, червоний, зелений, жовтий, сизий, синій, сірий, чорний – становлять ядро лексико-семантичної групи на позначення кольору. Слова другого ряду – білявий, білястий, червонястий, кремовий, крейдяний, лляний, пурпуровий, калиновий, кармазиновий, цеглястий, салатовий, землистий, сивий, срібний, сніжний – семантично об’єднуються навколо перших. Основні назви кольору здебільшого праслов’янського або індоєвропейського походження. Слова другого ряду точніше визначають кольори або кольорові відтінки та постійно доповнюють і збагачують категорію назв кольорів української поетичної мови. Вони походять від перших або взяті з інших лексичних категорій від назв реалій об’єктивної дійсності.

Вживання назв кольорів другого ряду визначається наявністю денотата, тобто назва кольору базується на основі зіставлення з назвою предмета, що має яскраво виражене забарвлення, і лише поступово, з розвитком абстрактного мислення, ця ознака могла відділятися і мислитися окремо.

Називання кольорів, утворене за колірною схожістю, здійснюється за семантичним принципом, – як результат встановлення зв’язків між відомими предметами та явищами об’єктивної дійсності. Тобто, слова-кольороназви передають колірну якість предмета вмотивовано: бузок - бузковий, золото - золотий, сніг - сніжний, земля - землистий, ворона - вороний, кров - кривавий, віск - восковий, вогнь - вогняний, попіл - попелястий,

буряк - буряковий, гірчиця - гірчичний, бронза - бронзовий, сонце - сонячний, місяць - місячний, трава - трав'яний, солома - солом'яний та ін.

У поетичному мовленні часто зустрічаємо стилістичні прийоми обігрування кольорів, які виступають у ролі епітетів. “Поєднання назв кольорів з різними поняттями свідчить і про закономірності використання традиційних образів, які вже стали певною мірою певними символами, і про новаторське вживання слів із семантикою кольору для створення емоційно-оцінних метафоричних означень, які не мають прямого значення кольору”³.

До структурно-семантичної класифікації назв кольорів сучасної української мови також відносимо:

1. Групу назв неозначеного кольору, як *барвистий, різнобарвний, багатобарвний, прозорий, безбарвний*;

2. Групу назв “строкатих” кольорів: *строкатий, пістрявий, плямистий, рябий, яблукакий, картатий, цятатий, гречаний, семенястий, зозулястий, сорокуватий* та ін.

3. Категоріальні, загальні назви, як: (*кольоровий* – від *колір*, *забарвлений* – від *барва*, *зафарбований* – від *фарба*);

4. Групу прикметників типу: *світлий, ясний, блискучий, осяйний, темний, сутемний, тьмянний, матовий, загорілий, брудний* та інші;

5. Назви кольору, що виражають кольорові відтінки предметів з точки зору різних атрибутів кольору: насиченості, світлоти, тональності, суб'єктивно-емоційного сприйняття, візуально-психологічного враження (*холодний, теплий, гарячий, глухий, приглушений, різкий, крикливий, свіжий, пишний, соковитий, живий, сухий, легкий, важкий, ніжний, веселий, похмурий, моторошний*).

6. Назви джерел світла (*сонячний* – від *сонце*, *місячний* - від *місяць*, *зоряний* – від *зоря*, *веселковий* – від *веселка*);

7. Назви характерних кольорових предметів (*золотий* - від *золото*, *бронзовий* – від *бронза*, *вишневий* – від *вишня*);

8. Фізичні терміни типу: *інфрачервоний та ультрафіолетовий*, які означають невидимі промені.

В українській мові складні назви кольорів утворюються за усталеними словотворчими моделями, бо “раніше створене служить базою новому”⁴. Найбільш продуктивною моделлю

вживання складних кольороназв є двочленні (або двоскладові) слова.

Семантичні особливості прикметника як лексико-граматичної категорії зумовлюються характером означуваних реалій, тому слова на позначення кольору, в першу чергу, виражаються граматичною категорією прикметника. Для лексико-семантичного аналізу складних слів на позначення кольору характерні прикметникові означальні форми.

З погляду семантики основ, які входять до складу складних кольороназв (поєднання слів першого чи другого ряду з відтінками кольорів, словами, які ми зараховуємо до групи кольоронайменувань, словами індивідуально-авторського сприйняття), і відношень між ними за “Словником епітетів української мови”⁵ можна виділити такі структурно-семантичні групи складних назв кольорів:

1. Складні назви кольору, обидві основи яких складаються зі слів першого ряду (зелено-сивий, зелено-синій, жовто-сірий, червоно-чорний і т.д.). Для підсилення ознаки кольору часто вживається повторення основ (білий-білий, чорний-чорний, синій-синій та ін.). “Естакади, підйоми - і раптом Синьо-жовтий прапор спалахнув!” (Є. Маланюк)⁶, “Ще тільки декуди блищить рілля у чорно-синій соковитій барві” (М. Рильський), “Тоді - до царства вод зелено-синіх,... звучить наш дух тривожачи і нині” (В. Барка), “Цвіли із серця на лужку червоно-жовті маки” (А. Малишко), “Через біле-біле поле йде веселий дідуган” (Б. Олійник), “Вже небо не біжить тим синьо-білим бігом В своєму зорехмарному ряду” (М.Вінграновський).

2. Складні кольороназви, одна з основ яких складається зі слів першого ряду, а інша - зі слів другого ряду (біло-попелястий, бронзово-зелений, бузково-синій, жовто-червонуватий, молочно-білий): “Не червону, а жовто-іржаву Ти одержав у дідичність кров, Щоб кріпить прокажену державу І спугоювати Дніпро” (Є. Маланюк), “Під ворітьми, де літа мої проходили, Я об спогади спіткнуся, мов загнуданий. І хлюпне мені тремкою прохлагою Твоїх пальців лебедино-біла музика” (Б. Олійник), “Але чую я тремтіння срібно-білих її крил...” (О. Олесь), “Як не любити зими сніжно-синьої На Україні моїй...” (М. Рильський). Для передачі одного кольору немотивуюча назва кольору може поєднуватися з мотивуючою. Семантично ці складні

кольороназви рівнозначні порівняльним зворотам: білосніжний - білий, як сніг; барвінково-синій - синій, як барвінок; молочно-білий - білий, як молоко.

3. Складні слова на позначення кольору, обидві основи яких складаються зі слів другого ряду (білясто-зеленавий, ржаво-бурий, бурувато-червонуватий, вогняно-кривавий): “Руда орда копиць у виднокружжі, І сонця кров солом'яно-руда” (М. Вінграновський), “Блакитний цвіт, а мед який Зберуть бурштинно-золотий!” (О. Ющенко).

4. Поєднання назв “строкатих” кольорів із назвами кольорів першого або другого ряду (червоно-плямистий, рудо-рябий): “І серце кров, мов стадо кіз, жене. Воно також плямисто-вогняне. Як на плечах ця шкура леопарда” (О. Ольжич).

5. Поєднання назв неозначеного кольору з кольоронайменуваннями першого чи другого ряду за допомогою прикметникових основ -барвний, -цвітний, -колірний (багряноцвітний, бузковоцвітний, зеленобарвний): “Де небо стає від пожеж багряноцвітне, Де прахом залізо і камінь стає” (М. Бажан), “Червонобарвне в нас б'ється серце нерозгадане” (В. Стус), “А ватра, ватра - дивовижний світ, золотоцвітний сад казковий” (О. Ольжич). Складні прикметники-кольороназви цієї групи творяться здебільшого за допомогою числівникового компонента сто-, три-, семи- і прикметникових основ (трибарвний, семибарвний, триколіровий, стоцвітний): “Зерном посіваймо братів золотим і щастя бажаймо стобарвного їм” (М. Рильський).

6. Кольоронайменування, одна із основ яких позначає слова першого чи другого ряду, а інша вказує на ступінь їх насиченості (блідо-блакитний, темно-оливковий, восково-блідий, яскраво-жовтий, ясно-червоний, вишнево-яскравий). Насиченість визначає силу вираження колірному тону. Для передачі насиченості, яскравості, інтенсивності кольорів використовуються компоненти світло-, ясно-, яро-, яскраво- та ін., а малонасиченості, слабозабарвленості, неясковості - компоненти блідо-, блякло-, темно- та ін. “Був ранок - як хітон із тиші і туману з обличчям сонця восково-блідим” (Л. Костенко), “І сон на крилах ясно-золотих торкнувся вій, і світ погас і стих” (В. Барка), “Темно-синя на село Опустила ніч крило” (П. Дорошко), “І земля ... Мліє солодко в соняшно-яснім меду, В першій, росній красі пелюстків” (С. Маланюк).

7. Поєднання слів першого чи другого ряду з компонентами, що вказують на яскравість кольорів. Блідність, тьмяність, відсутність блиску передають такі прикметникові основи, як матово-, мутно-, тьмяно-, -туманний та інші (жотувато-тьмянний, матово-білий, мутно-жовтий, темно-зелений, тьмяно-синій, тьмяно-золотий, мутно-червоний, туманно-сизий), а такі прикметникові основи, як блискучо-, іскристо-, променисто-, сліпучо- та інші характеризують блискучі, яскраві кольори, які випромінюють світло (блискучо-сивий, сліпучо-червоний, іскристо-зелений, янтарно-променистий, блискучо-срібний): “Цей спалах снігу, тьмяно-синя тінь від частоколу огорожі” (В. Стус), “Осінь димна, осінь тьмяно-золота на пустельнім київським холмі” (М. Бажан), “Падав циганський дощ, іскристо-блакитний, прозорий, як павутинка в краплях роси” (В. Дрозд).

8. Складні назви, одна із основ яких містить якісну, чи якісно-психологічну характеристику кольору, а інша складається зі слів першого чи другого ряду. Це група таких кольористичних назв:

0* гарячого та холодного спектру (червоно-гарячий, жовтогарячий, синювато-прохолодний, тепло-рожевий, холодно-зелений): “Пестив її медово-гаряче тіло і клявся у дикій своїй любові” (К. Мотрич), “Б’ється синьо-холодна хвиля, шумить” (А. Шиян);

1* непевної кольорової якості (брудно-зелений, невміто-червоний): “Гурт дає замурзано-сірєньке вважати хмарне небо без дощів” (Ю. Гаржів);

2* компоненти складних слів, що вказують на насиченість, концентрацію кольору, прозорість та чистоту (прозоро-білий, густо-синій, небесно-чистий): “...вколо рук моїх гадюками мотався Густо-зелений ліс водорослин і трав” (М. Рильський), “...І зранені, криштално-синіх гір Черкали гордо крижані вітрила” (О. Ольжич).

9. Велику групу становлять складні прикметники, в яких фіксується колір, характерний для предметів (жовтокрилий, багряноперий, зеленотравий, чорнобровий, синьомундирний, золотокосий, білогривий, сизокрилий, зеленоокий): “Минула ніч, і сонце білогриве Несе на тросі огненому день” (В. Симоненко), “А зеленотраве стоптали поленько цвітуше” (В. Барка), “Білокрилий золототканий стане ранок знов” (Х. Алчевська), “Любове моя

вогнекрила, Ти линеш в осінню даль” (Д. Павличко), “Хоч небо обросло барвінком хмар, і кору обмотує вечірня втома, – подай мені з голубооких мрій, візьми від мене кароокий спомин” (Б. Бойчук).

10. Надзвичайний інтерес становлять складні прикметники, в яких сполучаються не зв'язані за смыслом основи, часто несумісні. Саме завдяки несподіваним поєднанням в одному слові непоєднаних основ досягається найбільший художній ефект. У таких складних словах часто один із компонентів містить:

3* суб'єктивну оцінку (ніжно-голубий, зловісно-червоний, ніжно-золотий, байдужо-сірий, свіжо-зелений): “І бачить завчасу він плями гуми На свіжо-рожевім обличчі” (О. Ольжич), “І тільки спомини цвітуть у ній, як зорі, як у житах багряно-ніжний мак” (В. Сосюра), “Війни зловісно-чорні крила хижі Уже летіли вдалину” (А. Малишко);

4* елементи образно-відчуттєвого сприймання (соковито-зелений, казково-голубий, празниково-білий): “Як прохопитись чорнокриллям під сонцем божевільно-білим?” (В. Стус), “З молодих імен ім'я благословенне! Витривалее життя стрімко-зелене” (П. Тичина), “Падала промінням на холодні груди, проганяла думу чорно-навісну” (О. Олесь), “І зимним мерзлої води Ось ранок стигне мертво-білий І ледве блакитніє” (Є. Маланок).

11. Складні кольороназви, що складаються зі слів, які ми зараховуємо до групи кольоронайменувань чи слів індивідуально-авторського сприйняття. Ці складні слова на позначення кольору не містять слів першого чи другого ряду, а їх основне значення проявляється через стилістичні прийоми обігрування кольорів та метафоричні відображення (свіжо-листяй, ясноокий, прозорочисте, свіжовмитий, зоряно-рясний, темно-оксамитовий, іскристо-прозорий, буйнолистяй, трепетно-ясний): “Кленові листки - Це ранок рум'яно-морозний” (М. Рильський), “Великодня ніч, темно-оксамитова, тепла і пахуча” (М. Івченко), “Темніє лист на світло-темнім небі, І біля неба гріється зоря” (М. Вінграновський).

Відносні прикметники, що формують складні кольоропозначення, звичайно належать до усталених і можуть виступати у будь-якій позиції: вишнево-рудий, золотисто-карий, охристо-білий, червоно-вохристяй, зелено-іржавий.

Аналіз складних слів з колористичним елементом дозволяє зробити висновок про різноплановий характер семантики цих

комползтїв. У поетичному мовленнї колористичний елемент вживається як у прямому значеннї, характеризуючи зовнїшній вигляд рїзних предметів і явищ навколишньої дїйсностї, так і в переносному, метафоричному значеннї. Нейтралїзуючи семантику кольору, складнї прикметники набувають символїчного змїсту.

Стуктурно-семантична класифїкація складних слїв на позначення кольору, створена за семантичним принципом, вїдбиває специфіку творення кольороназв, якї регулярно вживаються в поетичній мовї.

Запропонована класифїкація свїдчить про те, що українському поетичному слововживанню властивї рїзні типи поєднання семантики основ, якї входять до складу складних слїв на позначення кольору. Це слова першого та другого ряду, слова, якї ми зараховуємо до групи кольоронайменувань, вїдтїнки кольорів, слова індивїдуально-авторського сприйняття та інші.

Лексико-семантична група складних кольороназв сучасної української мови є вїдкритою системою і може доповнюватися новими назвами.

¹Плющ М.Я. Словотворення та його вивчення в школі. - К., 1969. - С. 69. ²Сучасна українська лїтературна мова : Пїдручник за ред. М.Я. Плющ. - К., 1994. - С. 158. ³Пустовїт Л.О. Поетичний словник Бориса Олійника // УМЛШ. - 1989. - С. 56. ⁴Потебня А. Из записок по русской грамматике. - М., 1958. - Т. 1. - С. 131. ⁵Словник епїтетів української мови // За ред. Л.О. Пустовїт. - К., 1998. - 431 с. ⁶Тут і далї цитуємо за названим словником.

Сухолитка О.І., асп.

СТИЛЕТВОРЧІ МОЖЛИВОСТІ ЕПІТЕТІВ СИНІЙ , БЛАКИТНИЙ , ГОЛУБИЙ В ПРОЗІ В. ШЕВЧУКА

“Коли епїтет б’є стрїлою у
саму щонайглибшу суть...”

М.Т. Рильський

У художній прозі епїтет покликаний видїляти характернї риси об’єктів образного мислення, точнїше передавати думку, надавати

мові емоційності. Художні означення описують, увиразнюють, оцінюють словесне зображення. Вони допомагають розвивати мовне чуття, привертають увагу до традиційного і новаторського у мовотворенні¹.

Епітет, за влучним висловом Л.Озерова², один із основних засобів поетичної економії, доведеної до однієї одиниці - слова. Він показує міру розуміння того чи іншого художнього явища, природи речей, душі людини.

Образно-художній опис реалій навколишнього світу збагачується використанням кольористичної лексики. Це епітети на позначення реального кольору та емоційно-оцінні художні означення з метафоричним та символічним змістом. Мова прози В.Шевчука вирізняється неповторністю епітетів другої групи, які в художніх творах створюють яскраві образи, набувають нових асоціацій та неповторного естетичного змісту.

У центрі стилетворчої системи письменника перебувають частовживані лексеми “синій”, “голубий”, “блакитний”.

Назви кольорів відзначаються давністю свого походження. Говорячи про слово “синій” О.Г. Преображенський³ зазначає, що воно утворене від тієї ж основи, що й “сяяти”. Праслов’янське *sīnъ зводиться до індоєвропейського кореня, що поєднував у собі протилежні значення - “світло” і “тінь”.

Різне семантичне наповнення епітета *синій* виявляється в індивідуально-авторському моделюванні картини світу. Це художнє означення є виразним компонентом образних замальовок, які створюються за допомогою різних тропів. Наприклад, розгорнутий метафоричний комплекс: “Довкола гуляв **синій** вітер і наспівував їм тоненьку пісню, плутаючись у їхньому волоссі й одязі”⁴ (109); персоніфікація: “Мале вогняне, дивно схоже на лісового перелесника, який застряг на гостряку каганця і ніяк не міг вирвати з щілини свої взуті в **сині** чобітки ноженята” (442); порівняння: “З-за хвірткок повітягалися цікаві обличчя, довго спостерігаючи за двома **синіми** в **синіх**, як настрої меланхолійного тепла, сутінках димками” (439); перефрази: “**Вечори** доходять і до нього, бо, коли **синя** рука натискує на шибки, ліс затихає” (379), “Міг годинами лежати на тих каменях, поринаючи в **синій безмір**, де, як вважають старі люди, знаходять собі притулок людські душі, - в **царство казки й гармонії**” (60).

“**Сині** хвилі” - епітетне словосполучення, яким В.Шевчук назвав одне із своїх оповідань. Вони першими вітають повернення

українського солдата із холоду та снігових заметів: “Сині хвилі світанку пливли звідусіль прохолодними вологими струменями”. Наступні речення допомагають зрозуміти, яке лексичне наповнення має синій колір у цьому контексті: “І я зупинився, відчуваючи, як засльозилися очі. Стало важко ковтати повітря, а воно було густе і знайоме, з півзабутими, та на диво рідними запахами”. “Сині хвилі затоплювали перон, і цегляний вокзал, і вулицю, що тягнулася від нього” (366). Поява кольорового відчуття у подібному контексті - явище новаторське, індивідуально-авторське.

Повторюючись у новому контекстному оточенні художнє означення “сині хвилі” набуває додаткових відтінків, посилюючи змістовно-емоційне звучання найсуттєвіших моментів у сюжеті. Сформовані уявлення викликають нові асоціації: “Сині хвилі тиші хлюпотіли безшумними приливами, а я повільно простував вологим рипливим піском і намагався зберегти в собі їхній безповоротний ритм” (369), “Ще й досі не розумів ні своєї затримки тут, у цьому незнайомому місті, ні цих **синіх хвиль осені**, що безперервно наочувались на мене” (369), “Сині хвилі осені щільніше огорнули мене” (370), “Сині хвилі коливались у просторі, немов живі” (371).

Синього кольору у творах В.Шевчука цигарковий дим: “Запалив, пихнувши **синьою** хвилею, і вийшов на хідник” (88), “Батько підморгував дочці і випускав угору **синю** хмарку, і вони розуміли з батьком, що дим від люльки така марниця порівняно з тими хмарами, що наповзли на цілу землю” (79).

Завдяки використанню епітета *синій* посилюється яскравість, картинність зображення. Набувають незвичайної образності негативні характеристики: “Простягнув худу випещену руку, і світло падало на неї й освітлювало **сині** старечі нігті” (341), “А бабуся розливала молоко. **Синювате і драглисте**, воно світилося під сонцем, і собака голосно гавкав на це молоко, доки не зважився і не почав злизувати” (373), “Рекс голосно залящав, стрибаючи біля великої **синьої** калюжі” (про молоко) (383). Тонким ліризмом характеризуються авторські вирази про світ природи: “І над садами протягуються **сині** пасма весняного диму” (355), “Ранок здався йому **синім** птахом, сонце зуміло обійти стіни, завісу дерев та дротів і зупинилось якраз у горішній шибці” (327), “Спливав **синій** вечір, м’яко плівся сутінок: клався на бузок і городи, хати і паркани” (437).

Персонаж повісті “Голуби над дзвіницею”, мріючи, уявляє химерну картину. Епітет у реченні вживається у першому випадку -

на позначення природної реалії - неба, а в другому - він метафорично наповнений: “Он вона, та картина: хмарка, осяяна сонцем, на якій стоять дорожній телевізор, намет і лежать вони втрех: тато, мама і він... Вони можуть пливти по **синьому небесному просторі**, злившись із ним і переливаючись у нього, дихати **синіми міражами**, а, повернувшись на свою хмарку, дихати міражами, що їх являє телевізор” (107).

Епітети - кольороназви підсилюють емоційно-оцінні і художньо-зображальні якості мови. Збагачують поняття, яке характеризують. Інтерес представляє індивідуально-авторська манера створення кольористичних відтінків, які залежно від контексту викликають позитивні асоціації: “Було добре: плавав **синюватий** морок, грубка м’яко вигрівала спину, а за вікнами ярилась непогода” (335), “Повний місяць умиротворено лив на землю **синювате** світло” (213), “Вона й була янголом - тоненька й крихітна, - Халимончук бачив її кризь болючі повіки: довгі прозорі пальці світилися **синюватим** холодком, серед білого обличчя несподівано свіжо займалися очі...” (328), а також негативні: “Орест придивився до свого підлеглого: маленький чоловічок з черевцем і **синюватими** губами, мабуть, хворий на серце” (136), “Юра лежить проти телевізора, за вікном тільки-но відшуміла злива; мама сідає на стілець, її обличчя заливається **синюватим** світлом; з вікон сочиться світло інше - післягрозове, сірувате й тримке, і в поєднанні цих відтінків усе стає землисто-зеленаве” (203).

Образне сприйняття світу природи віддзеркалюється у своєрідному використанні словесних барв: “Воно (небо - О.С.) лежало майже на обличчі, **яскраво-синій**, аж **сліпучий** клапоть, що обрізувався, наче море, берегом купчастої хмари” (460), “Річка стелилася вниз **темно-синьою** стрічкою, по якій плив буксирчик з величезною баржею і блиски від їхніх вогнів тремтіли у воді” (81).

Творчою уявою письменника позначений образ тиші, при зображенні якого автор використовує стилістично забарвлені художні означення: “Вітру врешті не було. Так само, як не було і людей, але лише порожній пішохід, на якому він хотів зустріти її. І не було навіть листя, яке вітер так одноманітно і швидко змітав у кювети, а лише **тиша з зелено-синіми очима...**” (69), “Вже згубилися вогники шибок, натомість напливла нерушна і вистигла **синьо-біла тиша**” (356).

Характеристика позамовних реалій у творах В. Шевчука здійснюється епітетами, вираженими різними граматичними структурами. Найбільш продуктивним є використання епітета на позначення синього кольору, вираженого прикметником: “Хай вічною буде ця схожа на замок броварня, і ця бабуся з її козою, і ця **синя** бинда річки, що глибоко пролягла між двома рядами сіруватих горбів” (409), “Обличчя в нього пом’якшало, а **попелясто-сині** очі ніжно засвітилися” (157). Менш частотними, але стилістично виразними є епітети, виражені прислівниками: “Густо і **синьо** стигло повітря, і, мов білі ведмеді громадилися сопки” (356), “Він сидів за столом і дослухався до тиші, яка **синьо** точилася з-за вікна від снігу й завмерлого спокою” (85), “Неон **синьо** палав на блідому тлі стіни, собор даремне намагався вистрибнути своїми суздальськими банями вище п’ятиповерхового сусіда...” (327), а також діеприкметниками: “Від цих м’ячів я пішов у божий світ, як мріяв завжди, - величезною людиною, що помахує кульками кленів або ж забиває їх глибоко в небо, **синіюче**, як пречисті очі самого бога” (321).

Характерним для образно-художньої системи письменника є вживання епітетів - синонімів “голубий”, “блакитний”. Етимологічний словник української мови⁵ вказує, що назва кольору *голубий* походить від значення “такий (на колір), як голуб”, пов’язаного з синім полиском пир’я на шиї голуба, а блакитний означає блискучий⁶.

Частотність цих стилем пов’язана з особливостями відтворення світу, центральні образи якого безпосередньо асоціюються з голубою барвою. Найчастіше епітет *голубий* сполучається з лексемою “небо”: “Віктор плював на долоні, задоволено беручи до рук заступа; пахла земля, як може пахнути тільки весною, над ними цвіло **неймовірно голубе** небо, гілля яблунь смугувало те небо чорними зигзагами, і воно від того здавалося ще **голубіше...**” (105), “Гладив футляр апарата і поглядав у вікно, де між вазонами яснів шматок **голубого** неба” (142), “Я довго йду по велотрековій стрічці, намагаючись не звалитись убік, а коли звалююсь, несподівано бачу над собою круглий згорток неба. На ньому немає хмар, немає ні сонця, ні місяця, сама лише матерія: **голуба, сяюча рівним чистим** тоном, необ’ємна, без початку і кінця, - в ній тоне моя ще не оформлена думка, і я завмираю, впираючись руками в підвіконня” (392).

У художньому творі загальномовні вживання набувають особливих властивостей. Найвіддаленіші мовні засоби можуть зближуватися, формуючи певний художній образ. Яскравим прикладом цьому є стилістично виразні контекстуальні синоніми “святий”, “чистий” до лексеми “голубий”: “Ранок **голубий, аж святий**” (376), “День був сонячний. Серед **голубого** моря, тремтливого від своєї чистоти, стояло не менш **чисте** сонце” (330).

Вживання кольороназви “голубий” у певних контекстах є уособленням романтичних прагнень людини до гармонії, поривання до омріяного майбутнього: “Хтозна-чому, може, передчував цей момент, коли треба буде повернутися, аби вловити секрет того великого спокою, який несе нам дитинство, золотого сонячного спокою, в якому стільки впевненості й **голубого** світла” (327), “... я бачив тоді передвч якісь дуже далекі країни, гарячий пісок і пальми, а може, й океан, **голубий**, як батькові очі, коли він збирався на чергові гостини до того дому” (453).

Кольористичні означення з метафоричним змістом створюють ліричний тон оповіді: “Краса не повернеться, як не повернеться безхмарний час **голубої** юності” (416), “Я взяв ціпок і пустився в мандри по тій пустелі. Гарячій, несамовитій, хвилюючій пустелі. І там, де ступали мої ноги, спалахували **голубі** сліди моєї юності” (407), “Дружинині очі збільшилися, поширилися, а тоді хлюпнули на нього хвилиною **голубої** ніжності” (461).

Стилістична виразність творів В.Шевчука виявляється в індивідуально-авторських порівняннях, метафорах, до складу яких входить епітет *голубий*: “Дим віявся над Віктором, як **голубий** біль, і в Ліни Іванівни кілька разів тьохнуло серце” (92), “Десна поблискувала **голубою** сталлю” (370).

Завдяки використанню перифразів посилюється експресивність зображення. Наприклад, голубими квітами, голубим сонцем, блакитним мерхотом автор називає електричні лампочки: “Світло спалахнуло. Ліворуч і праворуч від нього засвітилося по величезному **голубому сонцю**” (49), “Зелені хвилі котилися через зелені опуклості скла, а в шибках цвіли **голубі квіти** рано засвіченого світла...” (399), “Мав настати урочистий момент, коли весь Київ одночасно спалахне неонам, зарухається швидше й пристрасніше потоне в **блакитному мерхоті**, що розтечеться по ньому світлими доріжками трас” (49).

Кольорова гармонія, що панує в художніх замальовках, породжує відчуття легкості, бадьорості, життєрадісності: "... річка підпливала аж під хату, ранками тремтів над водою рідкий **блакитний** туманець - старий любив уїжджати в нього човном; думав він про затоплені верші й про рибу, яка сріблито обстукує лозові боки, коли верша підіймається нагору. З неї стікає **блакитна** вода, краплі грають у першому сонячному промінні й дзвінко лопотять об непорушне плесо; ... такі ранки віщували добрий настрій, добрий день і добрий успіх у рибальстві" (427).

Голубі барви надають свіжості авторському виразу і ніби розсувають простір, роблять його повітряним і безмежним. У ньому блукають персонажі, згадуючи дитячі фантазії: "Піде по землі добрий чоловік, в якого ніхто не кине каменем, збере бджіл, тварин та людей і розповість їм **голубу** казку. Такі вони були, ті дитячі химери, і спливли поступово, як спливають з неба хмари. Він любив лягати горілиць і дивитися на них. Дивний спокій жив у тих **блакитних** просвітах і в отих чудиськах: темних насподі і блискучо-білих угорі" (127).

Синонімічний ряд кольороназв, що збагачує змістове наповнення лексеми "неба", є одним із засобів досягнення стилістичної виразності мови: "Він дивився у вікно: там, угорі, сяє клаптик неба з важкими купчастими хмарами - просвіти між тими хмарами **ясно-голубі**" (93), "Віктор збирався викласти з усією докладністю, однак Ліна Іванівна його не слухала: очі в неї повилися весняним димом - земля вже підсихала, дзвінко щебетали синиці, а над землею було напнуте **сліпучо-голубе** небо" (101), "Йому знову уявилося, як ідуть вони з велетнем запрудженою вулицею, над ними цвіте **блискучо-голубе** небо, а на душі в нього так тепло і лагідно" (185), "Дивився, як поважно пропливають **ніжно-голубою синявою** товсті, ситі хмари, як повільно сіється крізь них сонце, і відчував, що на душу кладеться велика таємниця..." (60-61), "Воно (вікно - О.С.) було заправлене чистою фіранкою, а в горішню шибку зазірало **блакитно-чисте, аж юне, небо**" (469).

Кольорова гармонія, що панує в художніх творах, надає їм емоційного забарвлення. Темні барви породжують сум, а блакитні - створюють відчуття легкості, бадьорості. Залежно від задуму автор будує колорит у мажорному чи мінорному плані, осмислюючи дійсність, перепускаючи конкретно – образні уявлення крізь призму власного бачення.

Джерелом мовної виразності мовостилю В.Шевчука є використання кольористичних епітетів, що ніколи не виступали тлом, на якому розгортаються події. Навпаки, кожен позначений світовідчуттям самого автора. “Письменник бачить світ крізь призму синього кольору, який опоетизовує найменшу дрібничку буття, виражає емоційне захоплення світом”⁷.

¹Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. - К.: Довіра, 1998. – С. 5. ²Озеров Л. Ода епитету // Вопросы литературы. - 1972, № 4 – С. 138. ³Преображенский О.Г. Этимологический словарь русского языка. - М., 1959, т. II – С. 287. ⁴Тут і далі цитуємо за: Шевчук В.О. Барви осіннього саду: Повісті, оповідання. - К.: Дніпро, 1986, у дужках зазначаючи сторінку. ⁵Етимологічний словник української мови. В 7-и томах. – К.: Наукова думка, 1982, т. I. – С. 556. ⁶Етимологічний словник української мови. – С. 205. ⁷Ставицька Л. “Тебе ніколи не мучила даль?” // Культура слова. - Вип.45. - 1994. – С.24.

Кузьменко Г.І., асп.

ОМОНІМІЯ ЯК ЯВИЩЕ ТА ЇЇ СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО “МАРУСЯ ЧУРАЙ”

Роман у віршах Ліни Костенко “Маруся Чурай” є історичним, бо в ньому розповідається про далекі часи, коли люди, їх побут, звичаї, характер мислення, суттєво відрізнялися від сучасного способу життя. Тому, щоб передати особливості тогочасного побуту і світогляду читачеві, Л.Костенко довелося провести значну дослідницьку роботу, зокрема і з погляду історії мови, аби якомога точніше відобразити у романі Україну XVII ст.

Жанр історичного роману потребує епічних форм зображення. Але жанрова специфіка роману Л.Костенко полягає у тому, що він написаний віршованою мовою, яка передбачає у кожному слові, фразі, фрагменті великої інформативної насиченості. Така щільна поетична мова має різні ідіостилістичні особливості, зокрема і прийоми стилізації розмовної мови на Полтавщині XVII ст. Можливо, імітація стилю ділового письма (судових протоколів) та говірок не така вже й достеменна, але головним авторським завданням як художника слова було передати тогочасний мовний колорит, атмосферу зображуваної доби. Наше завдання – розглянути

особливості мови твору з погляду мовознавства (історії мови та стилістики). Художній твір як витвір мистецтва є засобом передачі інформації, центром якого є зрозумілість чи незрозумілість семантики. Мистецтво як засіб передачі інформації підлягає законам семіотичних систем, а твір, розглянутий у даному аспекті, може аналізуватися у зв'язку з такими поняттями, як знак і сигнал.

Отже, слово можна вважати звуковим сигналом, який пробуджує в уяві читача образ, пов'язаний з іншими сигналами і образами, що можливі лише в даній мовленнєвій ситуації. Саме в такому аспекті було простежено за ідіостилістичним функціонуванням омонімів у творі. Адже стилізація мови XVII ст. призвела до утворення корелянтів між сучасною лексемою та її звуковим аналогом, але з іншим контекстовим значенням, зумовленим обмеженістю віршованого рядка та великою інформативністю. Такий процес у художньому творі можливий у силу прямого зв'язку виразу і змісту, які ще не піддалися взаємовідчуженню і не перетворилися у дві окремі структури. Пам'ятаючи, що кожне зі значень слова може відтворюватися лише в певному окремому мовленнєвому акті, можна стверджувати, що читач сприймає саме те значення (без мисленнєвих посилянь на ряд імовірних), яке пропонує йому контекст без будь-якого додаткового коду. Отже, таке використання омонімічних пар і логічне, і виправдане.

Часом дослідники художніх текстів, посиляючись на класичне визначення функцій омонімії, вважають його малопродуктивним художнім засобом, оскільки своєю однозначністю він нібито дублює небажане явище – тавтологію. Але з погляду стилістики в художніх творах мова йде перш за все не про слово як ілюстрацію мовного явища, а як про знак, семантика якого застосована в художньому творі вдало чи невдало. При високому авторському рівні майстерності омонімія є таким же явищем із ряду інших, що слугують художніми засобами.

Омоніми – це слова-знаки мови з ряду інших мовних знаків. У цьому аспекті доречно проаналізувати позицію М.І.Жінкіна, який будь-який знак пов'язує з будь-яким позначенням і будь-яке позначення з певним знаком, оскільки знак може відтворюватись багато разів”¹. Отже, слова-омоніми – це не що інше, як один знак, відтворений кілька разів із різними значеннями. І не варто розглядати омонімію як небажане явище, бо вона є наслідком закономірного

мовного процесу: велика кількість понять передається за допомогою значно меншої кількості звукових знаків.

Оскільки мова твору Л.Костенко поетична, то ієрархія рівнів мови представлена в поезії досить ускладнено. І використання слова як знака очевидне. Явище омонімії в авторському мовленні має різноплановий вияв: омонімія на лексичному, граматичному, синтаксичному та стилістичному рівнях. І хоч на фоні звичних естетичних норм омонімія сприймається як “стилістичне порушення”, та читач, оволодіваючи авторськими естетичними нормами, що знайшли своє відображення в романі, сприймає його як цілком природне, і присутність омонімії є всього лиш стильовою фігурою, позбавленою семантики небажаності, епатажу, набуваючи водночас нових, додаткових значень, які природно витікають із засвоєного читачем авторського світогляду.

Подаючи ілюстративний матеріал до функціонування явища омонімії в романі Л.Костенко “Маруся Чурай”, нами було запропоновано також коментарі щодо лексичних значень того чи іншого омоніма з покликанням на Словник української мови (в 11-ти томах) та Словник української мови за ред. Б.Грінченка як лексикографічні джерела, що висвітлило б до певної міри проміжний етап видозміни, розвитку чи занепаду семантики ілюстрованої лексеми від XVII ст. (розмовну мову того періоду було стилізовано автором) до сучасності.

Одним із виявів омонімії в романі Л.Костенко “Маруся Чурай” є використання омонімічної пари для римування:

Про це писали так і в риму,
учили вздовж і вперехрест,
Але ж ота дорога з Риму
якихось кілька сотень верст.

Риму – риму – це типова пара омоформ (омонімічна пара, що збігається лише в певних формах: *Рим* у Р.в. одн. та *рима* у З.в. одн.). Вона забезпечує глибину римування, що характеризується повним звуковим збігом двох складів. Авторка використовує дану омонімічну пару свідомо, у такий спосіб будуючи перехресне римування строфи. Така ілюстрація підтверджує думку про те, що омонімічні пари самі по собі не можна характеризувати як небажане мовне явище, бо з погляду стилістики бажаність чи небажаність мовного явища залежить виключно від рівня майстерності автора.

Можна спостерігати ще одне досить самобутнє використання автором омонімів: пара омографів (слів, що пишуться однаково, але звучать по-різному), використана в межах рядка, створює умовний поділ на дві антонімічні частини:

У вас права – ми ж охоронці права

Лексема права (множ.), як правило, використовується в розмовній мові з відтінком значення: пільги, вищість над законом. В даному контексті право використано як антитезу до закон. Отже, одне мовне явище за своєю суттю може набувати ознак іншого мовного явища (зокрема пара омографів набуває ознак контекстуальних антонімів) за умови вдалого розташування в контексті.

Розглядаючи слово як складову мистецтва мови, доречно наголосити, що слово є особливим матеріалом, позначеним високою соціальною активністю. А коли до нього доторкнулась рука митця, то воно набуває ще й спроектованих на нього ознак ідіостилію автора. І ці набуті в певному стилізовому вираженні ознаки реалізують себе лише за однієї умови: щоб дана лексема, викликаючи новий образ в уяві читача, була подана в такому контексті, який забезпечив би розуміння її значення. Тому, проектуючи будь-яке визначення на слово в роботі, а не на слово, вилучене з контексту, варто врахувати, що в процесі здійснення мовного акту реалізуються звукові сигнали, й інформативність цих сигналів можлива при вдалому наповненні фрази іншими лексемами зі зрозумілим для читача значенням.

В такому разі всі звукові сигнали (навіть ті, які ми звикли називати багатозначними словами) в певному акті мовлення вступають між собою в омонімічні відносини. Отже, омонімів не варто уникати упереджено, необхідно їх подавати в такому чітко окресленому семантичному контексті, який не викликав би незрозумілості.

Стилізуючи розмовну мову XVII ст., Л.Костенко використовувала ряд слів, які вступають в омонімічні зв'язки з наявними в мові лексемами, але контекстне значення, що його вони набувають, не має прямих зв'язків із зафіксованою у словнику традиційною семантикою. Тож слововживання можна аргументувати тим, що вірш має високу структурну організованість, яка надає йому відчуття музичності. І автор добирає потрібне до рими слово не лише за необхідністю даного значення, а й за співвіднесенням звукової гармонії в цілому. Наслідком чого і є контекстна омонімія, що позначається високою змістовою ускладненістю.

І це було нам доказом яскравим –
не мала що сказати перед правом.

Слово право зафіксоване і у словнику Б.Грінченка, і в СУМі, хоч значення, поданого в ілюстрації, не зазначено. Даний контекст є виявом семантики слова право як суд (засідателів, присяжних). Відокремлюючи контекстне значення слова право як суд, можна визначити їх синонімічну залежність. Якщо два синоніми є однаковою мірою емоційно забарвленими і взаємозамінними, то пересічний читач для розуміння значень лексем посилатиметься на знайомий синонім-дублет, а не дошукуватиметься: чи є етимологічно спільним даний омонім відносно тих, які вже існують чи ні. Отже, одним із методів класифікації та розподілу меж між омонімією та полісемією може бути добір синоніма. І вже на цій підставі орієнтуватися, наскільки суміжними і близькими будуть синонімічні ряди до кожного зі слів, які ми називаємо контекстуальними омонімами.

Говорячи про поетичне мовлення, не варто ототожнювати його з мовою в цілому. Окрім традиційної для прозового мовлення ієрархії від звука – до слова і поняття, у поезії є ще надбудова – коли сприймаються елементи, більші ніж слово як єдине поняття, і лексема, підпорядковуючись такому поняттю, семантично видозмінюється або перекодовується. А значенневий код лексеми виявляється через пошук синоніма-дублета. Врахувавши цю унікальну особливість поетичного мовлення, Л.Костенко використовує ряд слів не з традиційною, а набутою в контексті семантикою:

... а жінка, як подорожник, до всіх виразок приклад.

Словник Б.Грінченка та СУМ подають значення лексеми приклад як "приклад" (рос.) та близькі полісеми до нього. Метод добору взаємозамінного синоніма дає можливість авторське приклад ототожнювати зі словом компрес, пов'язка, ліки.

У тексті зустрічаються і так звані пари "хибних омоформ" – це таке ідіостилістичне явище в мові твору Л.Костенко "Маруся Чурай", коли одну форму слова у фразі використано зі значенням іншої:

Не ридай мене, мати, зрящи во гробі!

Займенник мене (Р.в. одн.) за контекстом вжитий у значенні М.в. одн. по мені. Передбачаючи домінуючим завданням не лише інформативність, а й образність, художнє оздоблення виразу, автор

робить власну мову гнучкішою. І те, що за нормами літературної мови є хибою, поетеса подає як один зі стильових прийомів імітації розмовної мови XVII ст. Мова твору настільки копіює елементи і ознаки тогочасного життя, що читач іноді навіть перестає відчувати межу між описуваним і його назвою, сприймаючи їх як єдиний злитий образ. Саме така характерна особливість авторської мови не дозволяє сприймати контекстну омонімію як ваду чи штучно надуманий художній прийом.

Я прошу о святую справедливість.

Прийменник о за значенням є синонімом про, і вживається він з іменником у З.в. У художньому стилі іноді використовується прийменник о з формою М.в. (о тій порі), але з поданим у фразі він не має нічого спільного. Це ще один із прийомів стилізації, бо в давньоукраїнській мові функціонував прийменник о, який перейшов із давньоруської мови і зберігся в сучасній російській мові (о тебе, о земле). У такому ж значенні, як зазначалося вище, він зрідка функціонує і в сучасній українській мові. Але авторське слововживання є лише омонімом.

До “хібних омографів”, які є також надбанням авторської мови, можна віднести слова, що мають однакове написання, але різне звучання:

Чогось так сумно, так протягло й лунко.

Омонімічні зв'язки спостерігаються між словами протягло (мин. ч., с.р. одн. від дієслова протягати) та протягло (прислівник), що є звуковим дублетом до протяжно. Це не хиба, а лише нижчий від прозового мовлення рівень, який надає право поетичному мовленню відтворювати елементи додаткових значень у накопиченні певного ряду звуків (використання звукосполучення [гл] замість [жн] надає фразі глухості, якоїсь безперервної нудотної тривалості). Отже, у цій фразі відображено поєднання двох ієрархічних мовних рівнів: лексика є основною семантичною одиницею фрази, а решта звукових відтінків, використання неправильних форм – це ті складні системи опозиції, які їй допомагають поєднати лексичні одиниці, зовсім неможливі поза даною віршованою конструкцією сполуки, що слугує основою виділення таких диференційних семантичних ознак, таких архіелементів семантичного рівня (архісем), які складають специфіку саме такої конкретної віршованої структури, саме таку думку.

Граничною неподільною одиницею лексичної системи є слово. І саме воно (зважаючи або незважаючи на інше лексичне

оточення) несе в собі інформативність та поняттєвість. Оскільки необмеженість інформації доводиться передавати обмеженою звуковою кількістю, то часто звуковий склад слова дублюється, передаючи різні поняття. Поетичне мовлення є особливо досконалим, тому доводиться застосовувати звукове дублювання з двох причин: понятійна насиченість та римування одночасно. В такій мовленнєвій ситуації омонімія є досить доречним явищем.

Межу розщеплення багатозначного слова й утворення омонімічної пари встановити практично неможливо. Бо складові мови є елементами постійного динамічного процесу. За визначенням Ф. де Сосюра, мову не варто розглядати як субстанцію, а лише як відношення. Посилаючись на запропонований тезис, варто зважати, що структура мови – результат інтелектуальної діяльності людини. І ведучи мову про специфіку художнього стилю, лексику розглядаємо як матеріал словесного мистецтва (по-іншому його можна називати результатом діяльності людської свідомості).

А структура мови в цілому, до якої входить і лексика, є наслідком пізнання людством довкілля. Художник слова звертається до мови як до матеріалу, в якому сконцентровані результати багатовікової діяльності людини. Але варто завжди пам'ятати, що, на відміну від інших кодових систем, мовна система працює в принципово інших життєвих умовах. Автор твору, використовуючи словесний матеріал, впливає на нього, передаючи навколишню дійсність через власне світосприйняття. Тому мову як субстанцію можна сприймати лише по відношенню до письменника, який бере її за сталу одиницю, а вже потім додає власному мовленню індивідуальних рис. Саме на цьому етапі можна лише частково зафіксувати відщеплення одного зі значень полісеми і надання йому таких самобутніх значеннєвих ознак, що воно сприйматиметься читачем як окрема словесна одиниця.

У творі Л.Костенко “Маруся Чурай” є ряд лексем, які вживаються з іншим, нетрадиційним у використанні, значенням:

І я минаю, і минають дні.

Фразу “я минаю” можна сприймати як метафору (перенесення ознак із предмета на предмет), але коли розширити контекст, очевидним стає, що синонімом до слова минаю є вмираю. У такий спосіб протиставляється трагічність однієї події (“...і я минаю...”) на фоні буденності іншої (“...минають дні...”). Це один із прийомів побудови стилістичних фігур, що використовується постійно, за

допомогою якого автор намагається показати протиставлення, семантичну різницю. Однакове звучання двох слів лише підкреслює, робить очевидною віддаленість значень.

Читаць відчуває, шукає і сприймає образну поняттєву відмінність двох однакових звукових комплексів (слів-омонімів). Подібне розщеплення етимологічного зв'язку в авторському мовленні спостерігаємо і між словниковим значенням лексеми терновий та контекстним:

Іван мовчить,

Думки тепер тернові.

Словник Б.Грінченка подає пояснення лексеми терновий “как относящийся къ терну, изъ терна”. СУМ пропонує розглядати поданий прикметник, що походить від іменника терен, у значенні “терновий вогонь, очі, вінок”. У поданому контексті прикметник терновий сприймається не за особливою ознакою кольору, чи смаку даної рослини (як це пропонується традиційно), а з метафоризованим значенням чорні, страшні, колючі.

Звичайно, посилаючись на класичне трактування омонімії, такі значення слів терновий та минати омонімами вважатися не будуть. У даному дослідженні йдеться не про зарахування слова до певної категорії, а про функцію лексеми в контексті (за О.О.Потебнею такий аспект дослідження семантики лексеми є “словом у роботі”)². Тому опорним моментом для розгляду таких слів вважатимемо етимологію терміна омонім – від грецького *homos* – однаковий, *opota* – ім'я. Отже, постійним і визначальним для будь-якого з підходів до розгляду цього проблемного питання є лише співзвучність. А шляхи досягнення віддаленості значень і занепаду етимологічних звуків можуть бути різними. Омонімія – це результат різних процесів, що відбуваються в мові, а не сам процес. І коли постає проблема співвіднесеності лексеми з тим чи іншим терміном, то варто розглядати наслідки мовного процесу, а не доцільність чи маловартісність самого процесу. Будь-який процес, зокрема і мовний, проходить у взаємозв'язку різних складових. Ці складові можуть розвиватися як в однаковій мірі, так і по-різному. Але якщо такі видозміни відбуваються природним шляхом, а не штучно, то заперечити їх неможливо.

Лексема в процесі свого життя може видозмінюватися, перекодовуватися, набувати нових значенневих відтінків і втрачати попередні. Досліджуючи етимологічні витoki слова, лише мовознавці

можуть розглядати семантику слова на різних етапах розвитку мови, принагідно зазначаючи, як зі спільного етимона утворюється з часом омонімічна пара. Рядового мовця лексика як правило цікавить лише на тому етапі розвитку, який є синхронним часу, в якому вона живе. Складні мовні процеси, які відбувалися, відбуваються і відбуватимуться в майбутньому, для окремого мовця є наслідком, результатом на даному етапі. Саме це дає можливість людині сприймати і передавати інформацію. Слово ж залишається визначальною семантичною одиницею, а контекст – середовище, яке забезпечує точність сприйняття певного акту мовлення. Тому якщо в контексті пропонується слово-омонім, що постало як наслідок певного мовного процесу, для слухача, читача чи мовця важливим буде лише наскільки зрозумілим є це слово для сприйняття. Якщо таке значення зрозуміле без жодних посилань на інші значення багатозначного слова і не має очевидних етимологічних зв'язків, то його можна віднести швидше до омонімів, ніж до полісем.

Одним із таких процесів може бути метафоризація, яка видозмінює інформацію, що несе слово, залежно від умов і вимог контексту. Оскільки звуковий склад слова називаємо ще мовним кодом, а його значення – інформацією, то надання автором якихось нових значеннєвих відтінків слову в тексті є звичайним мовним доінформуванням (додатковим інформуванням). І розглядати його варто у двох аспектах: мотивованість і доцільність. Якщо ці дві умови виконано і читач сприймає запропоновану інформацію, то таке слововживання є доречним.

Ускладнення існуючої системи мови відбувається безперервно (бо є наслідком пізнання людиною світу) і стихійно (підсвідомо, бо окремий носій мови не помічає за собою і свого власного мікр впливу на мовні процеси). Тому письменник, використовуючи існуючу лексику як будівельний матеріал, на підсвідомому рівні абстрагує звуковий код до певного, видозміненого значення, і тільки тому це абстрагування є мотивованим до певної міри. Читач сприймає слово в тексті на рівні понятійної зрозумілості або незрозумілості. Лише шляхом дослідження та аналізу можна визначити: чи наслідком такого процесу є виникнення контекстуальної омонімії, чи ні.

Ілюстраціями до таких суджень пропонуємо кілька уривків із твору Л.Костенко “Маруся Чурай”.

Богдан подав наказ гетьманський свій –
уже печаттю скріплений сувій.

Користуючись методом добору синонімічної пари, значення слова сувій відобразатиме синонім грамота (вид документа, який подавався у вигляді скрученого паперу, і саме такий вигляд мали гетьманські грамоти в часи, описані у творі). Але ні словник під редакцією Б.Грінченка, ні СУМ значення слова сувій як грамота не фіксують. Отже, таке значення не є компонентом багатозначного ряду, а лише наслідком авторського асоціативного мислення. Подібно до цього Л.Костенко вживає і ряд інших слів. Зокрема лексема бик має значний полісемічний ряд. Деякі зі значень цього ряду з часом перейшли до історизмів. Так, за козацької доби биком називали великий мідний казан, у якому козаки варили юшку, кашу. Досліджуючи лексику розмовної мови XVII ст., автор роману помітила цю лексему, використала у творі, але дала такому звуковому коду зовсім інше значення: мідний бик (за значенням у романі) слугував для розведення вогнища, і така грізна і страшна назва бик асоціювалась в авторській уяві не інакше як із місцем страшної страти людей:

За те, що він боровся за свободу,
його спалили в мідному бик.

Використання одного слова у значенні іншого зумовлене не лише авторськими асоціативними паралелями між двома поняттями, а й умовно рівною кількістю наголошених і ненаголошених складів між рядками вірша. У процесі побудови віршованої строфи, автор вибирає із ряду можливих таку лексему, яка підходила б і за змістом, і водночас не порушувала б загальної ритмомелодики. Наслідком чого і є утворення контекстуального омоніма до певного слова, але з іншим значенням:

Купців полтавських бачив я в Саксонії,
на Шльонську і по землях франків теж.

Франк – це грошова одиниця, але одночасно (з огляду на етимологію) використовується і в значенні французи. Контекст дає можливість зрозуміти, про що саме йдеться, і звуковий збіг не впливає на сприйняття змісту фрази. Натомість ритмомелодика рядка збережено, чергування наголошених і ненаголошених складів обох рядків є рівноцінним, зберігається ритмічна будова. Віршовий ритм – це оригінальне, властиве лише поетичному мовленню явище. Саме воно і дає підстави до видозміни форм слова на відміну від літературного слововживання. Можна стверджувати, що поетичне мовлення надає власних характерних ознак слововживанню. Оскільки

об'єктом нашого дослідження було явище омонімії, то можна відзначити, що в авторському мовленні присутні різні типи омонімів: повні, часткові і контекстуальні. Використання їх зумовлене побудовою авторських стилістичних фігур.

Спеціально автор не ставить проблему використання омонімії в художніх текстах. Будь-яке слово для митця подібне до кольору фарби для художника: автор вибирає його інтуїтивно (на рівні власного світобачення), при цьому не порушуючи гармонії вислову. І якщо слово органічно поєдналось із загальною канвою, то воно має право і на таке існування, і на таку інформативність.

¹Жінкін М.І. Знак і система у мові. I Band. - С. 159-160.

²Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. - М., 1958. - Т. 1, 2.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΟΒΙ

Ηικά Ο.Ι., канд. филол. наук

ἌἈΝΘΟΔΟΕῶΨ DATIVUS ABSOLUTUS Ἀ Οἴδαζἰνῦεῶ ἰαἰΰοεἰᾶο ὀοί – ὀοίηη ἦο.

Ἀ ἦοἰδὲ-ίε εἶαᾶἦοεῶ ἦοἰόρῶο ἦοἰᾶδᾶ-εεᾶ ἦἰεϋᾶε ὑἰᾶ ἦοἰᾶεᾶἰϋ εἰἦοδὴοεῶζ “ᾶᾶᾶεἰεῶ ἦἰἦοῦῶεῶ”. Ἀῶεῶἦοῦ ὁ-ᾶἰεῶ ᾶᾶᾶᾶ°, ὑἰ ὄϋ εἰἦοδὴοεῶζ ᾶεἰεῶ ἰᾶ ἦε δᾶζόεῦοᾶο ζᾶἦζε-ᾶἰϋ ζ ᾶδᾶοῦεἰᾶ ἦεἰοᾶεἦεἦο, ᾶ ὀ ἰεῶἰἦ ἦεἰᾶϋἦεἰρ. Ὀᾶε, ᾶἦεᾶεᾶἰϋ ἦ.Ἰ.Ἀ°εἰδὴοἦᾶ (Ἀᾶᾶεἰῦεῶ ἦἰἦοἰϋῶᾶεἰῦεῶ ἰᾶᾶᾶ ᾶ ἰᾶἰῶεῶδ ὀᾶδῆἰἦεᾶᾶϋἦεἰε ἔ ᾶδᾶἰᾶῶοἦεἰε ἰεἦἰᾶἰἦοε // Δόἦἦεῶ ὀεἰεἰᾶε-ᾶἦεῶ ᾶἦοἰεῶ, ὀ.41, 1899) ᾶἰᾶἰεῶο, ὑἰ ᾶᾶᾶεἰεῶ ἦἰἦοῦῶεῶ ὀ ἦᾶῶἦεἰᾶϋἦεἰε ᾶ ᾶᾶἰῦῶῶᾶεῶ εἰεᾶἰε ἦᾶᾶ ἰᾶ ἰᾶ ἦἰᾶἦζ ᾶᾶἦᾶᾶἦᾶῶ ζ ᾶδᾶοῦεἰε ὀᾶἰᾶεἰ ἦἰἦοῦῶεῶ. ΕἰἦοδὴοεῶΨ “ϋᾶεῶ ἦἰᾶἦ ἰᾶἰο ζ ἦἦᾶεᾶἦᾶᾶε ἦεἰᾶϋἦεἰᾶ ἦεἰοᾶεἦεἦο, ζἰεῶἰᾶ – ἦῶᾶἦᾶἦᾶϋἦεἰᾶ”¹, ὀἰ-ᾶ, ἰᾶ ᾶοἰεῶ Ἐ.Ἀ.Ἀόεᾶῶἦᾶἦεἰᾶ, “ο... ᾶἦ ἦᾶᾶᾶε ᾶᾶᾶᾶὀε, ὑἰ ᾶεᾶᾶἰϋ ᾶᾶᾶεἰᾶ ἦἰἦοῦῶεἰᾶ ᾶ ἦᾶῶἦῶᾶεἰᾶ ἰεἦἰᾶἰᾶῶᾶ ᾶοἰ ὀῶεῶ εἰεᾶἰε ἰᾶἦεᾶᾶἰϋ ἦᾶῶἦᾶἦᾶϋἦεἰᾶ ᾶδᾶζεᾶ”².

Ἀεῶᾶἦρ ὀἰ-εἰρ ὀᾶἦᾶἰϋ ᾶᾶᾶεἰᾶ ἦἰἦοῦῶεἰᾶ ᾶᾶ ζᾶἰῶῶ ᾶ ζ ἰᾶῶεἰ ᾶᾶᾶεἰᾶ, ἦεῶ ᾶζἦἦᾶῶᾶἰᾶ ᾶἦᾶἦᾶᾶ ᾶἦεἰᾶε ἰεἦοᾶἦε. ”ζᾶε-ᾶεἰ, ἰᾶ ᾶεῶᾶἰ ζ ᾶᾶᾶεἰᾶ ἦἰἦοῦῶεἰᾶ “*ἦἦ-ἦ (ἦἦ-ε) ᾶἰ ἦἦ Ὀᾶῶ εἰ ἦᾶ ἦᾶᾶ εἰᾶ*”³ ᾶῶᾶεἰ “*ἦἦ-ἦ ᾶἰ εἰ ἦᾶ ἦᾶᾶ ᾶἰ*”, ἦεῶ ὀἰζᾶεἦᾶᾶᾶᾶ ἦε ἰᾶῶἦᾶῶᾶ ἰᾶῶἦᾶἦ, ᾶᾶεῶ δᾶζἰεῶ; ᾶεᾶ ε ᾶ ᾶᾶᾶ-ἦε ἦᾶ ᾶῶἰᾶὀε-ἰᾶ ὀἰῶ ᾶᾶἦᾶ ἦᾶῶᾶἰᾶζ ζᾶᾶᾶᾶ ἦῶῶεᾶἦ”³.

ΕἰἦοδὴοεῶΨ “ᾶᾶᾶεἰεῶ ἦἰἦοῦῶεῶ” ᾶεἦ-ᾶεᾶ ᾶ ἦᾶἦ ἦεᾶᾶ ὀἰῶε ἰᾶἰεῶᾶ ᾶε ζᾶεἰᾶἦεᾶ ὀᾶ ἰᾶ-εᾶἰεῶ ᾶᾶᾶᾶᾶᾶᾶᾶ ἰᾶῶᾶᾶᾶ ᾶεῶᾶἦᾶ ἦᾶἰᾶ, ἰᾶᾶϋζἰᾶἦ ὀἰᾶἦ ἦᾶἰᾶἰϋ ἦεῶ ᾶοἰ “εἰἦᾶεἰᾶᾶἰϋ” ᾶ ᾶᾶᾶεἰᾶ ᾶᾶᾶᾶᾶ. ΕἰἦοδὴοεῶΨ ἰᾶεᾶ ᾶᾶᾶᾶᾶ ἦἰἦοῦῶεἰᾶῶ ὀ δᾶ-ᾶἦ; ὀᾶ ζᾶῶᾶᾶᾶ ἦᾶἦᾶἰϋ ᾶ ὀἦο, ὑἰ ἰᾶἦεῶ ὀ ᾶᾶᾶεἰᾶ ᾶᾶᾶᾶᾶ ὀᾶ ἰᾶἦεῶ ἦἦἦᾶἦζ ᾶᾶᾶᾶᾶ ὀᾶ-ᾶἰϋ ᾶ ἰᾶζᾶἦᾶ ᾶᾶᾶᾶᾶ ᾶεἦᾶεἦᾶᾶᾶ ἰᾶζᾶᾶᾶ ὀζἰεῶ ἦᾶᾶ ᾶε ἰᾶᾶᾶᾶᾶ. Ὀἰ- εἰἦοδὴοεῶΨ ἰᾶεᾶ ἦἰἦοῦῶεἰᾶῶ, ἰῶἰᾶ ζᾶᾶᾶᾶᾶᾶ ἰᾶ ᾶεᾶᾶεᾶᾶ ἦε ἰεῶᾶᾶ ὀᾶ-ᾶἰϋ, ᾶ ᾶεἦ-ᾶεᾶᾶ ᾶ ἦεᾶᾶἦζ ἦῶῶεῶὀὀε.

Ὀ ἦᾶῶἦεῶδᾶζἰᾶᾶᾶ ἰᾶἰΰοεἰᾶ Ὀἰ – Ὀἰἠἠ ἦῶ. ᾶᾶᾶεἰεῶ ἦἰἦοῦῶεἰε ὀ “-εἦῶἦῶ” ᾶεᾶᾶᾶ ὀᾶᾶᾶᾶᾶ ἰᾶ-ᾶᾶᾶ: Ἀῦ ᾶἰῶῶε ᾶ ᾶἰῶ<, > ᾶἰῶε ἰῶεῶ(ᾶ)ῶῶ<, > ἰῶ(ᾶ) ᾶ-ᾶἦ<, > εῶε ἦ ᾶ-ᾶἰε<, > ὀᾶἰεᾶ ὀᾶἰῶῶ ἦῶεῶεῦ<, > ᾶῶἰ ᾶῦ ἰεῶᾶᾶ<, > ἦε ᾶ ε ᾶ-ῶᾶ (Ὀῶᾶᾶ., 33); ἦ ἦᾶῶῶε ᾶᾶᾶ,

ñēīī÷àáθōñ ī(ñ)ōó àáāōñó <, > īēīēī³(ī) ÷ òíàā ī ñā ÷ ò(ñ)òú Áōē <, > á ñí ÷ áííāā <, > á(ú) íá ÷ áē ñ íāēēòà íðç(á) íóííó áēā(ñ) áíç ñ á(ñ) áíñ íá íá ÷ ēíáíç ííāāī (ò) ñíçááíç í ðà á ñíòà ē ñòò <, > íðē ī ÷ ēòáíç ē ñòàā íðí(á) áííāā Ñííà ñòíēííēēà <, > ì(ñ)òà ñíò(í) áðç à á(ú) áíú íðáúē <, > Ííēáē ñú áēē ÷ áí³(í) íñēá(ò) áúòē ááíēñòá(í) íú(í) (Íñ.Ī., 6).

Á³ēúø³ñòú çàññá ÷ áíēð ó íàí ýòēàð ēíññòðóēø³ é á³áēáá^ó çí³ē, ñā³ýçáí³ ç íðíòáññí íáðááóáííāē ēíēēøí³ð á³íðēēíáòíēē³ á ó á³íðēñē³áíēēē. Íñē³ēúēē íáñáííáðáá çí³ē òíðēíóēēñý á³íðēēíáòíēē³ á, íá íñíá³ ýēð áēðáíðpáááñý ñēíòáēñē ÷ íēē çáíðíð, òí òá áóēí íðē ÷ ēíñ ðóéíóááíý ááááēúíēð ñáíññó³éíēð. Íðíòáñ íáðááíðáíý á³íðēēíáòíēē³ éíðíðēíç òíðíē á á³íðēñē³áíēēē çóííāēpááá çáí³íó á³áí³ípááíç òíðíē íá íáá³áí³ípááíó, á òñíó á³íðēēíáòíēēē á ááááēúííó á³áí³íéó çáñòóíáðòúñý çáñðēáēñ á íáçēáíñíó á³áí³íéó íáíēíē æ³í ÷ íáí ðíáó òíðíñ á³íðēñē³áíēē³ á. Çáí³íá òíðí íðēçáííāēðú áí áððáðē “ēíñðáēíóááíý” ēíēēøí³ð á³íðēēíáòíēē³ á ç íáíáí ó ááááēúííó á³áí³íéó: Áí òí í ñòú ð(÷) ñēíóíóáí, áθ(á)θē áòá(í) íáē áúēēē <, > à í í ñēē áú íðēíáòē ýēí íáíñòē ááí í ááðē áíð(ú) ēà ñáíáí, òà(ē) æ ē áñ ñ (ð) ñòú(ð) (Èáç., 117á); Éáò ÷ ē í ñ áí Áēíá, çá ×íðííáēēáíú íðááú Íçēðñíú, í áçð ñ ÷ ó Áí ñíòà, áú íóúē íá áíðíç ñ íðēááēú íē ñý ÷ áēíá ñ ááðçí òíðúē (Ôēē., 86).

Íáñ³áá³áíñí³ñòú í³æ òíðíáēúíēí áēðááēáíýí íáí òá á³íðēñē³áíēē³ á ó ááááēúíēð ñáíññó³éíēð áēð³ø^óòúñý ááííá øēýðáíē: 1) ēíēē çí³íð^óòúñý íáíá ç òíðí ááááēúííáí ñáíññó³éííáí; 2) ēíēē çáí³íð^óòúñý íáēáá³ òíðíē ø³ç ēíññòðóēø³ç.

Íáðøēē ç ç íēð íñēýááá ó òñíó, úí áēý çáááðááēáíý ñēíòáēñē ÷ ííáí çá³ýçéó ç íáíáí ó ááááēúííó á³áí³íéó íá í³ñó³ ēíēēøí³ð á³íðēēíáòíēē³ íá ÷ ēáííç òíðíē (á³íðēñē³áíēē³á) óáēááðòúñý á³íðēēíáòíēēē ÷ ēáííç òíðíē: Çðýúēíú æá íáíú ē íñēýúēíñý Áíáó ñú áúíēáíú ááē³áíú (áñē óáí óáē íí íñýñú áú áíáē ñòíýðíú), íñíòá íú ñá ñòáēú íí ýááēðē ñ ēíðááðáíñú áçúēáá ēú áíð ñ, ē íááēáēú áúñòú (Íñ.Çáí., 55); Ñēíí ÷ ááθēíú æá ēíú íñēðáó. - íēá ÷ óáí! - Áðēēí íúē óðýáíēē áá³ á, íñðáá ñ ēðú ñòíý, íá ÷ á ñòíáíáðē ē áúíēðē (Íñ.Çáí., 52); Ááēē ááēēē³ í ñíýçē ñòíðíáēí, ááú íá ñááēē íðáá ēpáúíē, ēáá, íáí ñíý ÷ ēí, íðēøēē ó ÷ áíēðē ááí áí ÷ ē óēðáēē (Íñ., 89).

Á³íðēēíáòíēēē ÷ ēáííç òá íá ÷ ēáííç òíðí ðíçð³çíýpòúñý ðēáēñ³ýíē á ááááēúííó á³áí³íéó ííáēíē: ýēúí á³íðēēíáòíēēē íá ÷ ēáííç òíðíē íááóááðòú ðēáēñ³ áíú, òí á³íðēēíáòíēēē ÷ ēáííç òíðíē ēíú. Óáēēí ÷ ēíñí, í³æ ēíñííáíóáíē ááááēúííáí ñáíññó³éííáí áñòáííáēp^óòúñý ñēíòáēñē ÷ íēē çá³ýçíē óíáñē³áíē “çáíðíðíç” çáí³íē á³íðēñē³áíēēá íá á³íðēēíáòíēē, ó òúííó ðáç³ ááá ÷ ēáííç òíðíē. Á³íðēēíáòíēē ó ááááēúííó á³áí³íéó íáíēíē ÷ ē ííáēíē ñí³áá³áíññēðòúñý ç íáíáí ó ááááēúííó á³áí³íéó á íá ááýēēē ÷ áñ íðíáíáæó^ó óóíēø³ííóááíý ēíēēøí³ð ááááēúíēð ñáíññó³éíēð.

Ó ñààèùùíó ìðíà³áíèì ìáðÿíèì ààñòðóèö³, ààààèùíáì ñàìñò³éíáì °
 çàì³íà ìáò èíáì òíðì. Èíñííáíòè, ÿè³ ñèèààèè èíñòðóèö³þ, ìñè³áíáí
 çì³íþòùñý ³ àèñòóíáðòò çòíáèþþ÷èè ÷è çòíáèáíèè. Ìñè³èùèè
 à³òðèñè³áíèèè çà ñáìçìè òíðíàèùí-àðàíàòè÷èèè ñèàçíèèèè ìá ñàèòòò
 àèñòóíàòè ò òíðì³ ààààèùíáì á³áí³íèà, òì çì³íþ³òùñý ³ á³áí³íèíáà òíðíà ³íá³, ç
 ÿèèì “èíðàèíòáààñý” èíèèò³é à³òðèèíàòíèè. Ó òùíò ðàç³ ñíòòáííáèà ³íá³ á
 ìàçèáííò á³áí³íèò ° ìáì³òþ ³ç çàì³í òíðì ààààèùíáì ñàìñò³éíáì, ìðíòà òàèá
 “àèð³áíþááíý” “ìá áðÿòòáàèí” èíñòðóèö³þ á³á ðóéíòááíý. Èàòááíð³àèùíá
 çíà÷áíý à³òðèñè³áíèè³á - ìçíáèà á³ç, à òíò ìáðááàà÷à³òùñý á³áíáñáíý á³ç, òà
 ìçíáèè ö³ò, á³ç ìí ìáíáì ³íá³-ì³áíàò. Á³òðèñè³áíèèè àòðà÷áðòò çààòí³òòò
 ìàèè ìðè ñíá³ ³íáíèè ò ìàçèáííò á³áí³íèò, ùí, ò ñáìþ ÷áððò, àèçíà÷à³
 òíðíàèùí-ñèíàèñè÷íò ðàðàèòáððèñòèèò òùíáì èèáñò ñè³á. Òàèèì ÷èíí,
 à³òðèñè³áíèè òáæ çàñòóíà³òùñý ³íòíþ òíðííþ, á òùíò ðàç³ -
 ñííáíáíà³òñè³áíþ.

Ñíàòèð³èà ààààèùíèð ñàìñò³éíèð, ùí á³áíáðàèèèñò ò ñàì³é ìàçè³
 èíñòðóèö³ç, çàçíáèà ðóéíòááíý ÷áðàç ðÿá ìðè÷èì, ñáððá ÿèèð ìáðòò ì³ñòá,
 ñí-ìáððá, áòðàòà ìáðàèèèè á³áí³íþááíý èíðíòèèð à³òðèèíàòíèèè³á, çíèðáíá
 ìáííáì çç ÷èáí - òíðíè ààààèùíáì á³áí³íèà - ìðè òáíðáí³ á³òðèñè³áíèè³á; ñí-
 áðòáá, ò çá³ÿçèò ç òñí³òíþ áðàíàòè÷íþ çàèáæ³ñòþ á³á à³òñè³á
 à³òðèñè³áíèèè àòðà÷áðòò ñáìþ á³áíííò ñàìñò³éí³òòò.

Ìñè³èùèè ì³æ ³íáíáì ³ à³òðèèíàòíèèè òíðíòèèç, òíðíè àèíèèáðòò òàè³ æ
 ñèñèíá³ á³áíòáíý, ÿè ì³æ ñòá³èòíì ³ ìðàèèèàòíì, òì ìáèà³ òíðíè ààààèùíáì
 á³áí³íèà çà çð òíðíàèùí-àðàíàòè÷èèè ðóíèö³ÿíè ò ðá÷áí³ ñáíá ñí³á³áíáòè
 ç ì³áíòíì ³ ìðèñòáèí. Ò³ ÷èáíè ðá÷áíý áóèè àèðàæáí³ á ìáíèíá³é á³áí³íèá³é
 òíðì³, à òíò à³òñèíáì-çá³ÿçèà á òàè³é ñíñèò³ ñíñè³áíáí ìá àèèàèèñíý.
 Ì³áíáíý ìáíðèíèèð á³áí³íèàèð òíðì ìáðÿíèèð á³áí³íèá èííáííòáàèí
 á³áíòóí³òòò à³òñèíáà-çá³ÿçèè ³ áíáíí÷áñ ñèáíáè³çòóáàèí ìðì çàèáæíò
 ìðáàèèèà³þ. Ìðáàèèèàòèí³òòò ààààèùíèð ñàìñò³éíèð ìá ìáððáíèèèð çà ìáèò
 çàèáæíáì á³á ñííáííç ÷áñòèèè ì³áðÿíáíá ðá÷áíý. Çàèáæí³òòò òèð
 èíñòðóèö³é àèÿàèèñò ò òíò, ùí áí çð ñèèááò ñáèèè ìðíèèèàèè ñíñè÷èèè
 ì³áðÿííò³. Çàèáæíèè ìðèñòáíè, ò ðíè³ ÿèíáì àèñòóíàèè èíðíòè³
 à³òðèèíàòíèèè, àèðàæáà ìçíáèò ñííáè ÷è ìðáíáòà³ ðàðàèòáððèçòóáàà ìðèñòáíè
 áíèíáíáì ðá÷áíý ùíáì ÷áñò, ìðè÷èè, òííáè, ìàèè òà ³íèèð ìáíòáàèí.
 Ìñíáèèà³òòò òàèíáì ìðèñòáèà ñíèÿáàèà á òíò, ùí èíáì ÷áñíáà ðàðàèòáððèñòèèèà
 àèçíà÷àèáñý èèòá ùíáì áíèíáíáì ìðèñòáèà, à òàèíáè èàèñè÷èèè çàñíááèè.
 ×áñò³òá èíñòðóèö³ç ç ààààèùíèè ñàìñò³éíèè àèèíòáàèè ðíèù ÷áñíáíáì
 ìð³íèèðá, àèçíà÷àèè ñíá³ç, ùí ìáðááòáàèè á³ç ìðèñòáèà áíèíáíáì ðá÷áíý.
 Ìá³áíò òíðíàèùí-ñèíàèñè÷íò ðóíèö³þ àèèíòþòòò à³òðèñè³áíèèè òà à³òñèíáà
 ìá ì³ò³ àèèèíèèð ìá÷áííèð à³òðèèíàòíèè³á.

Òàèèì ÷éííí, ñííñòáàð³áà°òùñý çí³íà òíðì, ýè³ ñíáò³áè³çòòùñý íà àèéííáí³ ñíá³áíèò òíðìàèuíí-ñèíòàèñè÷-íèò òóíèò³é. Óóíèò³ý çàèèò³à°òùñý íàçí³íííð, çàçíàòù çí³í èèòá çàñííàè ÌÌ àèðàæáííý. Íàðáàààá íààà°òùñý òèì çàñííàì, ýè³ àèýàèýòùñý íàðñííàèòèáí³òèìè: íà á³áí³íó á³à á³°íðèñè³áíèè³á, á³°ñèíàà íàòù àèáñíó ííààèuíí÷-àñííàó òàðàèòáðèñòèèò, à çàèáæí³òù ÌÒ á³à íðèñòàèà àíèíííííí ðá÷-áííý á³áíáðàæáíà ñííèò÷-íèèí í³àðýáíííò³.

À íèðáíèò àèíààèàð áàààèuíèè ñàíííò³éíèè íðááí³çííà° ñàíííò³éíà çà çíà÷-áííý ñíá³áíèèáííý, ùí á³áííá³áà° ðá÷-áííð, àèá àèèò³-à°òùñý á çàààèuíèè ÷-àñííàèè íèáí ñèèàáíí ñòðòèòòðè. Íñíàèèá³òù òàèííí áàààèuíííí ñàíííò³éííí ñíèýáàèà á òííó, ùí, íà á³áí³íó á³à, ýè íðáàèèí, ááííèèàáíèò èíííòðòèò³é, á³í àèñòòíà° íáíííèèàáíèì, ááçííííáíèì: *Íðèèò³-èàòòàèíèñù áù è ðòí òðè, òííí àè ì ðñýòà á è áííí, áù òííí àè ñáè ð áúòè, íð³èáíòà èù ì ð íáà - Òðáòýèù è àèíà áíí (Ííà.Çàí.,113). Ó òùííò ðàç³ áàààèuíèè ñàíííò³éíèè òòáíð³òùñý çà áííííííð èíðíðèííí àèòèáííí á³°íðèèíàóíèèà áàààèuíííí á³áí³íèà íáíèì òà á³°ñèíàà áúòè.*

Á³áííòòí³òù ³íáí³-ñóá°èòà á áàààèuíííò ñàíííò³éííò ñíòàòí÷-í ðóóíòáàèà èíííòðòèò³ ñíá ÷-áñ çàí³íè àèòèáíèò á³°íðèèíàóíèè³á. Í÷-áàèáíí, áñòíàðá÷- òùííò á ááçííííííèò èíííòðòèò³ýð çàèáæíèì á³à á³°ñèíàà ñèíáàì íààà°òùñý òíðìà áàààèuíííí á³áí³íèà, ýè³, íðíòá, èèòá òíðìàèuíí òííá³áííòùñý áí í³áíàò: *Òíàáù ñàòíð ñòàáñý áíèí(ñ) ìáý÷-è(è): “Íèù ðò ÷-íèíà ðèà áíàèý àà ìèè(ò)ñà çà ðè(í)”. Òíàáù ñàèòàò³-è ñýòèò àèèèíò, áùòíèù Àèñ ð (è) ñòù(è) (ò) ò ðèà ñàííí (Ííà÷., 22).*

Íòæá, àèý áàààèuíèò ñàíííò³éíèò íáíííèèáí³ ñòðòèòòðè àèýàèèñý íàòèñíàèì. Ó íàààááíèò àèíààèàð áíèè òòáíð³òùñý áàààáííý ò ðá÷-áííý ³íáííèèà ò òíðí³ áàààèuíííí á³áí³íèà (ñíá³áíèèáííý ñíðèèíà°òùñý ýè çàèáæíà) ááí ³íò³í³òèàà áúòè (ñàíííò³éí³òù ñíá³áíèèáííý).

Òàèèì ÷éííí, èíííòðòèò³ Ì Ç ñíá³éíèèè á³áí³íèèè ñí-ð³çííò ñí³áá³áííýòùñý ç “Íðáàèèàèèèèè” á³°íðèñè³áíèèèè. Ííá³éí³ á³áí³íèè ç ³íò³í³òèààèè, ñòííò³-èñù á³°íðèñè³áíèè³á, àèèííòòù òóíèò³ ðáðáíðýáííí ÷-èáíà ðá÷-áííý. Íðíòá á³°íðèñè³áíèèèè íà ñ³ñò³ èíðíðèèò á³°íðèèíàóíèè³á ò ðíè³ áðòáííí çíàð³áííí á³áí³íèà àèèò³-àòùñý áí ñòðòèòòðè ñíá³éííí íðèñòàèà. Çíà÷-áííý èíííòðòèò³ Ì “áàààèuíèè ñàíííò³éíèè” ñáðáà ñíàòáíà ³ç ñíá³éíèèè á³áí³íèèè ñííàèèàá, áí áííà òòáíð³áàèèñù èèòá çà áííííííð èíðíðèèò á³°íðèèíàóíèè³á. Ñíáòèò³èà òàèèò èíííòðòèò³èè ñíèýáàèà á òííó, ùí, íà á³áí³íó á³à òíðìè çíàð³áííí á³áí³íèà, ýèà àèèííòáàèà òóíèò³ ÷-èáíà ðá÷-áííý á ñííííííè ÷-àñòèí³ ðá÷-áííý, ñèíáí-ñóá°èò ò òíðí³ áàààèuíííí á³áí³íèà ÷-àñòí íà ñí³áá³áííèèñý ç ñííííííð ÷-àñòèííð. ²íàèòá èàæò÷-è, ñèíòàèñè÷-í³ çà³ýçèè ñ³æ ³íáííí ò áàààèuíííò á³áí³íèò òà ðáòòíð èííííííííà ðá÷-áííý, ýè³ íà áðíàèèè áí çàààáíí, èíííòðòèò³ Ì, íà áñòáííèèòùñý. Ñàíííò³éí³òù òàèííí áàààèuíííí

áeyáey°ouñy á oñó, úí ç íááíeð ðè=éí çáíðíóóñíó áeðaçíá³ ðèèñó°ouñy ðááeéèàeáí³ñou. Êíðíø³ á³º¹ðèèíáðíeèè áeéííóðòu óóíeó³þ çáeáæííáí ðèñóáeà, úí ðáááðäæó°ouñy ðííeéíáííyí áí ñeéàáó áááæuííáí ñáíñ³éííáí ñííeó-íeé³á ð³áðyáíñ³. Íááíþ ð³ðíþ á³º¹ðèñ³áíeèè áeéííóðòu óàeó æ óóíeó³þ, ðíðá íçíáeà çáíðòáííy áeðaçó á óàèííó àeííáeó ððòó°ouñy.

Beúí áey ñòáðíñeíá'yíñuèèð ³ ñí-áñòè áááíuíðòñuèèð ðáí'yòíè éíñòðóeó³y “áááæuíeè ñáíñ³éíeè” ðàðáeòáðía á eéañè-íñíó áeyá³, óí á ñòáðíóéðáçíñuèèð ðáí'yòeáð ÕÕ1 - ÕÕ111 ñò. áeðaçíí áeyáeyðòuñy íçíáeè çç ðóeíóááííy. Í-ááeáíí, ñáíá óñíó ó áeéíðèñóáíeð ðáí'yòeáð éíñòðóeó³y “áááæuíeè ñáíñ³éíeè” ðááñòááeáía íááæeéíþ é³eué³ñòþ ðèèèeá³á. Be ðááæeí, ø³ éíñòðóeó³ç áeyáeyðòuñy á óàèñòáð ç yñèðááí áeðáæáííþ éíeáííþ óðáæeó³þ (á ááyèè èaçáííyð, ñeáí³-íeð óáíðáð óíuí), á ñííáeéáí ó óáíðáð, úí íáeáæeè áeñíeíñá³-áíeí á³y-áí áñòè: Íáððó ííáeé³, Ááðáñeíó Ñííðèèøueííó ðà ³í.

¹Áíðeíáñeè Á.È., Êóçíáóía Í.Ñ. Êñóíðè-áñeáy áðáííáðeèá ðòññeíáí yçúèà.- 2-á èçä., áñí. - Í., 1965. ²Áóeáðíáñuèèè È.Á. Áeáðáí³ ðáð³: Á 5-òè ð. - Õ.2. - È., 1977. ³Íòááíy Á.Á. Èç çáíeñíè ñí ðòññeíé áðáííáðeèá: Á 4 ð.- Õ.1-2. -Í., 1958.

Список умовних скорочень назв джерел

Íñá.Çáí. - Íñáeèá Íáððí. Çáíeñèè // Áððeá ÞÇÐ. - È., 1887. - Õ.7. - ×.1.

Õðááí. - “áðíeíá³íí Íáððá Íñáeèè, È., 1646. - Ñð.-Áð. ÕÍÁ ÍÁÍ Óéðáçíe, Ø.

- Èèð735.

Èaç. - Çá³ðeá èaçáíú, ÕÕ11 ñò. - Ðóeíí. ÕÍÁ ÍÁÍ Óéðáçíe, Ø.287Í

(44)ÈËÈ.

Õèè. - Á³áð³óø ááðáñòáeñuèeíáí ³áóíáía Áðáíáñ³y Óèèèñíáe-á, 1646. //

Ðòññeáy èñóíðè-áñeáy áeáeéíðáeà. - Íá., 1878. - Õ.4.- Èí.1. - Ñ.48-155.

Íñe. - Íáíyóíeèè eèðáðáðòðííe ñeáíeèè ðááíñeááíúð þæíðòññía ñ ðíðáñòáíðáíè è èáðeíí-óíeáðáíè á þáí-Çáíááííe Ðòñè çà ÕÕ1 è ÕÕ11 ñò. // Áeòú ÞÇÐ. - È., 1914. - Õ.8. -×.1. - Áúí.1.

Íñá+. - Çá³ðeá ç ðíðeíáíeð æèð³é ³ ñíá-áíú íàeñeía Áðáeà ðà ³í., ÕÕ11 ñò. - Ðóeíí. ÕÍÁ ÍÁÍ ÓÉðáçíe, Ø.. - ÁÁ Í 521.

Дем'янюк А.А., асп.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ КОМПОЗИТІВ – НАЗВ ОСІБ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XVI – XVII СТ.

Складні слова – органічний пласт лексики староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII століть в обох її різновидах – книжному (“простому”) і слов’яноруському (слов’яноукраїнському). Частина композитів, засвідчених у пам’ятках цього періоду, є старослов’янізмами з походження, інша частина – складні слова, утворені на ґрунті староукраїнської літературної мови.

Серед композитів-іменників значну за обсягом групу становлять слова на позначення осіб, що і є предметом аналізу в пропонованій статті.

Матеріалом для дослідження є пам’ятки староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII століть, зокрема поетичні збірки Г.Смотрицького, А.Радивилівського, К.Транквіліона-Ставровецького, Л.Барановича, І.Галятовського, полемічні твори С.Зизанія, І.Вишенського, З.Копистенського, а також лексикографічні праці цього періоду.

Під складним словом ми розуміємо лексему, яка формально і семантично мотивується двома (чи більшою кількістю) самостійними словами і має єдине граматичне оформлення¹.

При розмежуванні складних слів і слів, похідних від складних, ми спиралися на критерії, що вже сформувалися в словотворі, зокрема в історичному².

Слова, похідні від складних, нами не розглядаються.

Відомо, що складні слова в мові (без урахування запозичень) утворюються переважно за аналогіями до вже наявних моделей слів, а самі моделі вироблялися на різних етапах історичного розвитку на основі синтаксичних конструкцій – словосполучень³. На думку деяких дослідників, базою для утворення складних слів могли бути і речення⁴.

Перші композити на слов’янському ґрунті зафіксовані вже в першій писемно-літературній мові слов’ян – старослов’янській. Вони, як це переконливо показано в “Старославянском словаре”, є словотворчими кальками з грецької мови. Значна кількість композитів на позначення осіб, засвідчених зокрема і в Острозькій Біблії,

активно функціонувала і в староукраїнській літературній мові досліджуваного періоду: *благодатель, благолюбець, богоносець, богоприїмець, богородица, богословь, винопійца, воєвода, всєдєржитель, дрєводѣла, заимодавець, звѣдозарца, законодавець, злодѣй, иноплємнникъ, лицємѣрь, любодєй, миродєржець, миротворець, мытоимець, мясопусть, первомучєникъ, самодєржець, побѣдоносець, страстотєрпєць, чародѣй, четєрєвласникъ, чєловѣколюбєць, чєловѣкоугодникъ, чєрноризєць, чудотворець* та ін.

Лише окремі композити – назви осіб у старослов'янській мові не мають грецьких відповідників: *страньноприимець*⁵ – напевно, за зразком аналогією до *богоприїмець*; *мьздодавьць*⁶ – очевидно, за зразком *законодавець, заимодавець*. В Острозькій Біблії ці слова нам не зустрічалися, проте в пам'ятках староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII століть вони зафіксовані: перше з них зазнало лише графічних змін – *странноприїмєць*⁷, друге зазнало зміни в одному з компонентів – *мздово(з)датєль*⁸.

Композити, які в староукраїнській літературній мові є старослов'янізмами з походження, вживалися з тим самим значенням, що й у старослов'янській мові. Про це свідчить тлумачення багатьох складних слів у лексикографічних працях кінця XVI – XVII століть.

Деякі композити на позначення осіб, засвідчені в пам'ятках старослов'янської мови і частково в Острозькій Біблії, не зустрічалися нам у староукраїнських текстах: *богосварьникъ, братоучАдъ, бѣлоризць, животолюбць, звѣрокрьмьникъ, кротолюбць, срьдьцєвѣдьць* та ін.

Значна частина виявлених нами в пам'ятках староукраїнської літературної мови зазначеного періоду композитів не зафіксована ані в “Старославянском словаре”, ані в Острозькій Біблії. Це дає нам підстави вважати, що вони утворилися на ґрунті староукраїнської літературної мови.

Виявлені нами композити засвідчують такі способи словотворення: а) складання; б) складання з суфіксацією; в) складання з усіченням; г) злиття з суфіксацією. Значення композитів тісно пов'язане з їх словотвірною структурою⁹.

Способом складання утворюються слова з інтерфіксом чи без нього, словотвірне значення яких є об'єднанням значень основ мотивуючих слів в одне складне значення.

Композити – назви осіб, утворені способом складання, поділяються на два підвиди: а) слова з рівноправним відношенням компонентів ; б) слова з нерівноправним відношенням компонентів.

Логіко-сміслові відношення між елементами складень не тотожні відношенням, що існують в межах словосполучень, це лише “бліді відбитки”¹⁰ цих синтаксичних відношень, які, проте, до певної міри зберігають сліди колишньої валентності членів синтагми. Кількість слів першого підвиду незначна (*боговолшѣбникъ, богочеловѣкъ*). Виразно простежується зв’язок лексем типу *боговолшѣбникъ* з мотивуючим словосполученням, проте наявність інтерфікса незначною мірою нейтралізує цей зв’язок. Очевидно, тісна генетична спорідненість складних слів з рівноправними елементами з відповідними сурядними словосполученнями зумовила їх низьку продуктивність у староукраїнській мові. Функціонування словосполучень типу *богъ* і *волшѣбникъ* наклало обмеження на творення складних слів відповідної структури.

Композити – назви осіб, засвідчені в староукраїнських пам’ятках, мають переважно підрядне відношення компонентів на основі узгодження, керування і прилягання. Базисний компонент (похідний чи непохідний) поєднується з кваліфікуючою частиною, що конкретизує опорний елемент.

Складання з другим дієслівним компонентом вказують на виробника дії, названого дієслівною основою. У першій частині такого композита, як правило, виступають основи іменника, рідше – займенника. Перша частина складного слова конкретизує дію, виражену опорним компонентом: називає характер дії, її суб’єкт чи об’єкт (*побѣдоносѣць, миротворѣць, грѣхолобѣць, законодавѣць, златокрадѣць, богомолѣць, челоуѣкоугодникъ, домостроитѣль, мѣстодатѣль, самодѣржѣць, вседѣржитѣль* та ін.).

Складання з опорним іменним компонентом мають значення “носій відношення до предмета, названого опорним компонентом складання і конкретизованого першим компонентом складання”. У якості першого компонента складання виступають основи іменників, прикметників або числівників (*сапогошвѣць, братоубійца, службоначалникъ, болѣзноврачь, чѣрноризѣць, великомучѣникъ, трикровникъ, первомучѣникъ, чѣтверовласникъ* та ін.).

Таким чином, з лексико-семантичного погляду перший компонент складних слів – назв осіб може мати предметне, якісне чи кількісне значення, другий компонент – предметне чи значення дії.

Невелику групу складають слова із займенником у першій частині, друга основа в них, як правило, має значення предметності чи дії. У першій частині складного слова не може бути компонента із значенням дії, а в другій – з кількісним значенням.

Як зазначалося вище, компоненти нерівноправні в складі композита, між ними існують відношення залежності, коли один компонент за значенням визначає другий. При цьому майже завжди визначальним є другий компонент. У межах цієї групи також існують деякі різновиди:

а) перший компонент – об’єкт дії, що передається другим компонентом. Другий компонент у зазначеному випадку може бути віддієслівним чи іменним. Цим складним словам – назвам осіб відповідають словосполучення, де об’єкт дії найчастіше виражається формою знахідного відмінка, але можливі, правда, рідше, родовий, давальний або місцевий (*ризошвець, дѣтководитєль, виночерпатєль, миродержець, земльмѣрникъ, словоположникъ, сновидець, хлѣботворець, смѣхотворець, оруженосець, органоигратель, самоборець* та ін.);

б) композити, в яких перший компонент має атрибутивне значення за відношенням до другого компонента (*чѣрно книжникъ, чѣрноризець, великомученикъ, первомученикъ, дѣбелохудожникъ* та ін.);

в) композити, в яких перший компонент має адвербіальне значення і виражається прислівником (*красномовца, кривоприсяжца, красноглаголатєль, многорѣзець, новоженець, зашмодавець, скорописець* та ін.).

Отже, між компонентами композитів на позначення осіб простежуються такі опосередковані смислові відношення: а) об’єктні; б) атрибутивні; в) адвербіальні. Домінуючими для таких композитів є об’єктні відношення.

Першою, уточнюючою частиною в аналізованих композитах виступають основи іменників, прикметників, займенників, числівників, прислівників.

Повторюваність компонентів у багатьох складних словах становить одну з характерних особливостей зазначеного типу слів – назв осіб староукраїнської літературної мови XVI – XVII століть. Найчастіше повторюється перший компонент композитів. Тому можна поділити складні слова за ступенем першого компонента на так звані “одиничні” та “групові”¹¹. До “одиничних” зараховуємо

композиції, в яких перший компонент зустрічається в староукраїнських пам'ятках тільки в одному чи двох словах. До "групових", відповідно, відносимо композиції, в яких перший компонент зустрічається більше, ніж у двох словах. Такий поділ при обмеженій кількості відомих нам староукраїнських пам'яток певною мірою умовний, але він дозволяє вже в самому викладі подати відому класифікацію, яка відображає певні особливості і основні тенденції у вживанні композицій – назв осіб староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII століть.

Серед особливо поширених перших компонентів – назв осіб виділяються: **благо-** (*благодатель, благодателница, благовѣститель, благоприсѣдитель, благолюбець*); **бого-** (*богословъ, богочеловѣкъ, богослужитель, богоподражатель, боголюбець, богоносець, богопріимець, богородица, богомолець, богорачитель, богоборець, богомыслець, боготворець, боговолиѣбникъ, богокорчѣмникъ*); **само-** (*самодержець, самоборець, самокупець, самопась*) та ін.

У староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст. малопродуктивними були такі компоненти-поширювачі композицій досліджуваної групи: **брано-** (*браноначальникъ*), **дѣбело-** (*дѣбелохудожникъ*), **клопото-** (*клопототворникъ*), **тризно-** (*тризноположникъ*), **заимо-** (*заимодавець*), **мыто-** (*мытоимець*), **здраво-** (*здраводатель*), **мѣдо-** (*мѣдодѣлатель*), **пиво-** (*пивоварь*), **блудо-** (*блудодѣй*), **злато-** (*златокрадець*), **млато-** (*млатобіець*), **рѣчо-** (*рѣчотворець*), **плото-** (*плотоносець*) та ін. (Варто зауважити, що перший член композиції умовно виділяється разом із єднальним голосним (де він є), а другий – разом із суфіксом).

Домінуючими базовими компонентами аналізованих композицій з матеріально вираженими суфіксами є переважно дієслівні основи. У сфері виникнення складних найменувань осіб використовувались суфікси **-ець, -тель, -никъ, -ц(а)**. Лише в одному утворенні зустрічається суфікс **-ач(ь)** (*шкурокраАчь*).

Суфікс **-ець** вживається в українській мові на всіх етапах її розвитку¹². У старослов'янській мові цей праслов'янський з походження суфікс був активним словотворчим засобом при утворенні назв осіб за дією. За його допомогою в староукраїнській літературній мові утворювалися назви осіб чоловічого роду за різними ознаками: за характером їх діяльності і професією

(законодавець, миротворець, самодержець, чудотворець, земледілець, знаменоносець, млатобієць, ризошвець, сапогошвець, хлѣботворець, скорописець та ін); за зовнішніми властивостями і внутрішніми якостями (златокрадець, новоженець, противоборець, богоносець, грѣхолобець, самоборець, заимодавець, богомыслець, чоловіколюбець та ін.); інші назви (чужоземець, самокупець, святокрадець, та ін.).

Кваліфікуючою основою композитів цієї структури виступають переважно іменники, рідше в препозиції зустрічаємо основи займенників і прикметників.

У композитах із суфіксом **-ець** найчастіше вживалися базові компоненти **-носець** (знаменоносець, меченосець, побѣдоносець, рубищеносець, оруженосець, плетносек, вѣщениосець, богоносець, броздоносець); **-творець** (миротворець, чудотворець, боготворець, хлѣботворець, рѣчотворець, скиннотворець, смѣхотворець); **-любець** (сластолюбець, страннолюбець, празднолюбець, боголюбець, чоловіколюбець, благолюбець, грѣхолобець); **-борець** (богоборець, броноборець, самоборець, противоборець); **-имець** (лихоимець, мытоимець, мшелоимець).

Лексеми на **-ець** були продуктивними в староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII століть, в аналізованих текстах таких утворень зустрічається найбільша кількість порівняно з лексемами, в яких вживаються інші суфікси.

Близькими до типу композитів на **-ець** за словотвірною і лексичною семантикою є складання з формантом **-ц(а)**. У староукраїнській літературній мові ця модель була непродуктивною, нами зафіксовано лише декілька таких утворень (винопійца, звѣздозорца, бракокра(д)ца, братоубійца, марнотравца, красномовца, кривоприсяжца).

Малопродуктивним у староукраїнській літературній мові був деривативний тип композитів на **-тель** для номінації осіб за їх відношенням до професійної чи непрофесійної дії¹³: *вседержитель, гробокопатель, домостроитель, копїедѣлатель, курокоормитель, народоводитель, руководитель, органодѣлатель, ѿмопрельщатель* та ін.

Щодо продуктивності в деривативній системі композитів – назв осіб староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII ст. поряд із суфіксом **-тель** вживався суфікс **-никъ**¹⁴: *иноплеменикъ,*

мясопустникъ, законоположникъ, мѣрварникъ, лицепрїємникъ, подвигположникъ, слононачалникъ, скотопитательникъ, среброискусникъ, трикровникъ, чароотравникъ, чужоложникъ та ін.

Композити із вказаним формантом означали особу, що виконувала дію, названу основою дієслова і конкретизовану першим компонентом. Як видно з наведених вище прикладів, кваліфікаторами таких утворень виступали основи іменників, рідше – прикметників і числівників.

Для староукраїнських композитів – назв осіб характерне складання з усіченням. Усічувався, як правило, другий компонент, виражений дієсловом: *блудодѣй, козодой, коноваль, кровопустъ, звѣздословъ, пивоваръ, самопасъ*.

Способом злиття з суфіксацією утворюються іменники – назви осіб, опорний компонент яких є дієсловом. У якості першого компонента використовуються прислівники. Перший компонент складання служить конкретизатором значення опорного компонента: *многорѣзецъ, новоженецъ, противоборецъ, заимодавецъ, красноглазолатель, несприподобнодѣлатель, красномовца, кривоприсяжца*.

Таким чином, розглядаючи структурно-семантичні моделі композитів – назв осіб, можна зробити висновок, що в лексичному складі староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII ст. вони посідали значне місце. Аналіз досліджуваної групи композитів підтверджує, що в староукраїнській літературній мові побутували найменування осіб, успадкованих із старослов'янської мови. Разом з тим у староукраїнській літературній мові виникла певна кількість композитів – назв осіб і утворились нові словотворчі типи, за якими продовжувалось творення складних слів. Щоправда, у староукраїнських пам'ятках кінця XVI – XVII ст. зафіксована невелика кількість назв осіб за родом їх діяльності. Незначна кількість утворень такого типу пояснюється певною мірою специфікою жанрів і тематикою розглядуваних писемних пам'яток.

Отже, в період розвитку староукраїнської літературної мови творення і вживання композитів – назв осіб було активним і закономірним. Переважають складні слова з єднальним голосним. Між компонентами існують відношення залежності, в яких домінує другий компонент. Приклади, в яких основи рівноправні, нечисленні.

Переважають композити, де перший компонент має об'єктне значення.

У староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст. вже існувала досить розгалужена система моделей основокладання, за якою постійно утворювалися нові композити.

¹ Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 16. ² Василевская Е.А. О словосложении. – М., 1962. – С. 11; Вьякина Е.А. Греческие параллели сложных слов в древнерусском языке XI – XIV вв. // Лексикология и словообразование древнерусского языка. – М., 1966. – С. 162. ³ Василевская Е.А. О словосложении. – М., 1962. – С. 27; Кубрякова Е.С. Производное слово в лексике и грамматике // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984. – С. 64. ⁴ Кубрякова Е.С. Назв. праця. – С. 64. ⁵ Старославянский словарь. – М., 1999. – С.628. ⁶ Там само. – С. 338. ⁷ Памво Беринда. Лексикон словенороський / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. – К., 1961. – С. 122. ⁸ Там же. – С. 63. ⁹ Городецкий Б.Ю. К теории сложного слова // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984. – С. 119.; Селіванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу. – Ч., 1996. – С. 16. ¹⁰ Павленко Л.П. История формирования сложных нарицательных существительных в украинском языке: Автореф. дис. к. филол. н. – К., 1984. – С. 7. ¹¹ Цейтлин Р.М. Лексика старославянского языка. – М., 1977. – С. 190. ¹² Олійник І.С. Іменники з суфіксом -ець на позначення назв осіб // Дослідження з словотвору та лексикології. – К., 1985. – С. 116.; Керста Р.Й. Особові назви, утворені від загальних назв, на позначення професій, роду заняття // Питання української мови. – К., 1970. – С. 84.; Кровицька О.В. Назви осіб за територіальною та етнічною приналежністю в староукраїнській мові XVII – XVIII ст. // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К., 1991. – С. 72. ¹³ Бернштейн С.Б. К истории славянского суффикса -tel // Русское и славянское языкознание. – М., 1972. – С. 43.; Воронцова В.П. Образование существительных с суффиксом -тель в древнерусском языке // Труды института языкознания АН СССР. – М., 1954. – С. 112.; Марков В.М. К вопросу о происхождении суффикса -тель в славянских языках // Труды пятой зональной научно-методической конференции русского языка вузов Западной Сибири. – М., 1962. – С. 37.; Ковалик І.І. Віддіслівні іменники з суфіксом -тель /-tel/, /-тель/-ка, /-tel-ka/, /-тель/-ниц-а // Питання українського мовознавства. – Кн. 4. – Л., 1960. – С. 8. ¹⁴ Мамрак Л.В. Продуктивність словотвірних типів у сучасній українській мові: На матеріалі утворень з -ник // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 56.

ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКЕ НАРІЧЧЯ В АРЕАЛЬНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Проблема походження північного наріччя української мови досі залишається актуальною для історичної діалектології. Давня, ще слов'янська архаїка, яка збереглася у говірках поліського регіону через специфіку природних умов та завдяки етнічній стабільності населення протягом тривалого часу, є цінним джерелом для розкриття глибинних процесів діалектного членування прамови. Залучаючи дані сучасної лінгвогеографії, а також результати аналізу писемних пам'яток та досліджень з історії, археології та етнографії, маємо багатий матеріал для вивчення процесів формування не лише північноукраїнського, а й інших українських наріч та української мови взагалі.

Передусім варто пригадати деякі відомості про основу і час творення самої мови. У нашому мовознавстві довго побувала думка, що поділ східнослов'янської групи мов на окремі (самостійні) мови відбувся в XIV ст. Так, Ф.П.Філін вважав, що в XIV-XV ст. спостерігається лексико-семантичне розрізнення в мові північних, південних і західноруських пам'яток; в цей час набули поширення особливості, притаманні для української, російської та білоруської мов. На його думку, “современные восточнославянские языки и народы представляют собою языковое единство сравнительно позднего происхождения”¹. Але ще О.О.Потебня зауважував, що роздрібнення руської мови на наріччя почалося на багато раніше від XII ст.², а “в начале русской письменности наш язык являлся лишь совокупностью русских наречий”³. Цю думку підтримують й інші дослідники. Зокрема, О.О.Шахматов зауважував, що розпад східнослов'янських племен припадає на VII-VIII ст., а розпад їх мовної єдності (як завершення процесу), вірогідно, на XI ст.⁴. Л.А.Булаховський, вважав, що особливості української мови, які яскраво відображуються у давньоруських пам'ятках XII ст., дуже вірогідно, могли існувати й раніше⁵ тощо. Дослідження писемних пам'яток засвідчує наявність у них діалектних особливостей української мови, починаючи з XI-XII ст., хоча ці давньоруські пам'ятки, фіксуючи багато українських діалектних фонетичних, граматичних і лексичних рис, ще “не дають ні чіткого уявлення про

народнорозмовну мову в різних регіонах протоукраїнських земель за часів Київської Русі, ні відомостей про місце і послідовність виникнення нових українських діалектних явищ на різних рівнях”⁶.

Отож, можемо стверджувати, що українська мова від початку свого формування вже була діалектологічно здиференційована. Звичайно, ці діалекти ще не виявляли значних розбіжностей, але характерні риси майбутніх українських діалектів уже визначились. Ще К.П.Михальчук вказував на генетичний зв’язок наріч української мови з племінними діалектами літописних племен. У період удільних князівств відособлені частини, як правило, тяжіли до одного центру, означаючи цим свою окрему землю. Серед цього розмаїття виділилось два сильніших центри племінного життя – Київщина та Галичина, які протиставлялися і в мовному плані, як два наріччя давньої української мови – північне та південне⁷. Деякі діалектні особливості південного наріччя знаходимо у Галицько-Волинському літописі. Щодо київських пам’яток, відображення у них діалектних рис цього періоду ми не маємо, але не тому, що їх там не було: київські писці були добре обізнані з книжною традицією і старанно унікали розмовних елементів, які могли існувати в їх оточенні⁸.

А.Ю.Кримський, визнаючи українську мову XI ст. як цілком окрему, виділяє у ній два наріччя – червоноруське і наддніпрянське (північні говірки визначались як прототип обох наріч)⁹. О.Колесса вважає, що головні групи українських говорів –північна і південна – започаткувалися вже в XI ст.¹⁰ М.Наконечний дотримується думки, що у XII – XIII ст. північне наріччя протиставлялося вже двом південним¹¹.

Г.П.Півторак у своїх дослідженнях відзначав, що протоукраїнська етномовна територія від самого початку її формування видається неоднорідною й виразно членується на два етнографічно і, вірогідно, діалектно відмінних масиви: північний та південний. На думку вченого, на особливостях формування ранньої української діалектології істотно позначився той факт, що більша частина протоукраїнської етномовної території містилася в межах східної частини прабатьківщини слов’ян¹².

Дослідження пам’яток української мови доводять, що північні говори порівняно найменше відображені у писемних джерелах. Поліський діалектний тип української мови простежується у пам’ятках з XV (західнополіські говори) або з XVI ст. (середньополіські)¹³. На нашу думку, нові дослідження писемних

пам'яток дають змогу простежити вияви поліських говорів з XIV ст. Хоча А.Кримський вважав, що “Псалтырь 1397 г. писана тем же московским великороссом, диаконом Спиридоном, который написал Московское евангелие”¹⁴, В.В.Німчук у своїх дослідженнях Київського Псалтиря 1397 р. заперечує думки Кримського та інших дослідників. Грунтуючись на виявленому ним матеріалі, вчений проводить аналогію з іншими пам'ятками (як українськими, так і російськими) і, врахувавши свідчення сучасних поліських говорів, дійшов до висновку, що ця пам'ятка писана вихідцем з північноукраїнських територій, менш вірогідно – з південнобілоруських. Той же науковець вважає пам'яткою північноукраїнського наріччя і берестяну грамоту (прибл. XII ст.), знайдену під час розкопок старожитнього Звенигорода¹⁵. Проте ці питання потребують ще додаткових досліджень.

Можна лише припустити, з якого часу формується північноукраїнський діалектний тип, але те, що дає про себе виразно знати вже в пам'ятках кінця XIV ст., на думку дослідників, напевно існувало в живій мові вже на початку цього століття, якщо не раніше, бо між періодом появи діалектної риси та її першою фіксацією на письмі минало щонайменше століття, а в деяких випадках і кілька століть¹⁶.

Опираючись на значний фактичний матеріал, К.П.Михальчук у праці “Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с говорами Галичины” (1877) здійснив розгорнуту класифікацію українських говорів, виділив три наріччя – українське, поліське і червоноруське, враховуючи не лише діалектні, але й загальні етнографічні ознаки українського народу, детально схарактеризував їх фонетичні та морфологічні ознаки¹⁷. Цей поділ заперечив О.Соболевський. На основі фонологічних факторів – рефлексії давніх фонем /e/ і /o/ в нових закритих складах – він обґрунтував поділ українських діалектів на дві групи: північну й південну¹⁸. Згодом до цієї думки О.Соболевського приєднався К.Михальчук. Московська діалектологічна комісія також визначала північну та південну групи української мови, але безпідставно долучила ще й третю групу – угорську. Окрім того, класифікація була зроблена на матеріалі без належної перевірки свідчень і поданий у викладі за традиційною московською орфографією, що послаблювало її наукову вартість¹⁹. Двокомпонентний поділ (на північне та південне наріччя) української мови підтримав О.О.Шахматов, змінюючи лише погляди

на племінний склад цих наріч у давній період²⁰. Вс.Ганцов щодо походження українського континууму вважав, що з-поміж груп нинішніх українських говорів вирізняються дві старожитні, або архаїчні – північна і південно-західна, які зберігають свій давній діалектний тип, а також ряд перехідних говорів: на північному заході – на північній основі - та на північному сході – і на північній, і на південно-західній основі (говори південно-східні – явище пізнішої формації (XVI - XVIIIст.))²¹.

У тридцять роки XX ст. у своїй програмі з української діалектології М.Наконечний на XV – XVI ст. виділяє дві групи говорів – північно-східну та південно-західну, а з XVI - XVIIIст. до них долучається ще південно-східна група, що постала через нашарування південноговіркових верств на північноукраїнську основу автохтонного населення південної частини колишньої Сіверщини, Полянської землі та інших суміжних районів північної України²². Згодом поділ М.Наконечного підтримав І.Г.Матвіяс, також зауважуючи, що південно-східне наріччя сформувалось дещо пізніше на основі давніших середньоаддніпряньських говірок, пов'язаних з говорами північного наріччя. Про їх генетичний зв'язок свідчать явища, які фіксуються в північній частині середньоаддніпряньських говорів²³.

Залежно від тих чи інших пріоритетів, яким віддавали перевагу дослідники, вносились деякі корективи у класифікацію українських наріч. Так, І.Зілинський, підтримуючи двокомпонентну систему поділу мови, “на підставі відмінних рефлексів старих *o*, *e* в нових закритих складах і в праслов'янському *ě* в позиції під наголосом і без наголосу” виділяє північне та південне наріччя²⁴, хоча у ранніх своїх роботах він ділив українську мову на південно-східну та північно-західну групу говорів, споріднюючи (як і О.Шахматов) говори Галичини з говорами Полісся. Останню думку підтримав О.Колесса, який поєднання в одну групу північних і західних говірок визнає доцільним, зважаючи на значний вплив екстралінгвістичних чинників. Як пише автор, “ці території не змінювали протягом довгого ряду століть свого корінного населення і, з одного боку, переховали старинні прикмети мови поселених там давніх племінних груп, а з другого боку – далекі від головних шляхів, віддалені горами чи багнами оселі сприяли витворенню цілої сіті діалектно відмінних говорів та говірок”²⁵.

Ф.Т.Жилко, за свідченнями пам'яток XIV – XV ст., виділяє вже на цей період три діалектні типи української мови: північний, південно-західний та південно-східний²⁶. Пізніше, за матеріалами АУМ та регіональних атласів, а також на основі монографічних досліджень, вчений визначає українську мову, як поєднання двох ареальних систем: 1) північної, що характеризується значною кількістю фонологічних ареальних елементів, і 2) південної, яка “виявляється ареальними системами південно-західної підгрупи діалектів і південно-східним діалектом”²⁷. Поділ на дві діалектні групи ґрунтується на прослідках, що відображають у мовній комунікації дві групи східнослов'янських племен.

І.Г.Матвіяс наполягає на трикомпонентному поділі українського мовного континууму. Зокрема, дослідник виділяє північно-східну (або північну), південно-західну та південно-східну групи українських говорів. Для останньої, на його думку, вихідним був середньонадніпряньський говір, що сформувався у XII – XIV ст. шляхом нашарування південно-західних говорів на північну основу²⁸. В.В.Німчук робить спробу спростувати подібне твердження, вважаючи дискусійною аргументацію І.Матвіяса²⁹.

Трикомпонентний поділ української діалектної мови підтримав Г.П.Півторак, вважаючи північне й південно-західне наріччя української мови “архаїчними”, а південно-східне – новоутвореним, яке сформувалося протягом XVI - XVII ст.³⁰ Вчений також відзначає генетичну спільність північноукраїнського й південно-західного білоруського діалектних масивів (подібну думку висловлював і російський дослідник Г.Хабургаєв³¹)

На жаль, стан розробки проблеми ареального поділу української мови залишається злободенним – досі не маємо чітких принципів, як і належної класифікації самого матеріалу. При визначенні меж одиниць діалектного членування враховуються як значущі, вагомі, так і вторинні, а то навіть випадкові явища. Тому спостерігаємо деяку строкатість і у визначенні ареальних систем української мови на сучасному етапі. Але, разом з тим, виявляємо одну сталу закономірність. Якщо трапляються певні вагання при класифікації окремих говірок південно-західного наріччя (розподіл їх між північним і південним або залучення їх до південно-західних, +è, çðàøðïð, виділення їх в окрему групу говорів тощо), то таких суперечностей не спостерігається при виділенні північноукраїнського наріччя. Всі дослідники одноставно виділяють північноукраїнське

наріччя як самостійне, цілісне, тим часом, особна позиція А.Кримського потребує обґрунтування фактологічних свідчень з огляду на умова формування їх історичної підоснови.

¹Филин Ф.П. Очерк истории русского языка до XIVст. // Ленинградский государственный педагогический институт им. Н.И.Герцена. Учёные записки. – Л., 1940. – Т.27. – С. 83. ²Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка. – Воронеж, 1866. – С. 138. ³Потебня А.А. Отзыв о сочинении А.Соболевского “Очерки из истории русского языка” – СПб, 1896. – С. 2. ⁴Шахматов А.А. Очерки древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. – СПб, 1915. – Вып. 11. – С. 34-35. ⁵Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К., 1956. – С. 43 – 82, 143-153. ⁶Півторак Г.П. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 272. ⁷Михальчук К.П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с говорами Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / Под ред. П.Чубинского. - Пб, 1877. – Т. 7.– Вып. 2.– С. 452-454. ⁸Ягич И.В. Отчёт о присуждении Ломоносов. премии в 1883 году // Сборник Отделения русского языка и словесности император. Академии Наук. – СПб, 1884. – Т.33. – С. 98-99. ⁹Кримський А.Ю. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // О.Шахматов, А.Кримський Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVIII ст. - К., 1924. – С. 90-91. ¹⁰Колесса О. Погляд на історію української мови. – Прага, 1924. – С. 22-23. ¹¹Наконечний М.Ф. Програма з української діалектології для філологічних факультетів університетів і факультетів мови й літератури педагогічних інститутів. – К., 1941. – С. 97 – 98. ¹²Півторак Г.П. Назв. праця. – С. 272-273. ¹³Жилко Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – К., 1962. – Вип. 9. – С. 11. ¹⁴Кримский А.Е. Филология и погодинская гипотеза // Кримський А. Твори в 5-ти томах. – К., 1973. – Т. 3. – С. 91. ¹⁵Див.: Німчук В.В. Берестяні грамоти в Україні // Мовознавство – 1992 – №6. – С. 11-14; Німчук В.В. Київський Псалтир 1397 р. – пам'ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 218-230. ¹⁶Ягич И.В. Назв. праця. – С. 99. ¹⁷Михальчук К.П. Назв. праця. – С. 454 – 513. ¹⁸Соболевский А.И. Очерк русской диалектологии. Вып. 3. Малорусское наречие // Живая старина. – 1892. – Вып. 4. – С. 3 – 61. ¹⁹Дурново Н.Н., Соколов Н.Н., Ушаков Д.Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением Очерка русской диалектологии // Труды Московской диалектологической комиссии. – М., 1915. – Вып. 5. – С.1 – 130. ²⁰Шахматов А.А. Назв. праця. – С. 55-56. Ганцов Вс. Діалектологічна диференціація українських говорів // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн. 4. – С. 10-11.

²²Наконечний М.Ф. До вивчення історичного розвитку фонологічної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей... – Х., 1959. – С. 4 – 8. ²³Матвіяс І.Г. Формування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 57-59. ²⁴Зілинський І. Карта українських говорів. – Варшава, 1933. – С. 3. ²⁵Колесса О. Назв. праця. – С. 22. ²⁶Жилко Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – К., 1962. – Вип. 9. – С. 14. ²⁷Жилко Ф.Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 21. ²⁸Матвіяс І.Г. Назв. праця. – С. 57. ²⁹Німчук В.В. Про походження українських діалектів // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 242 – 244. ³⁰Півторак Г.П. Назв. праця. – С. 273-274. ³¹Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза”. – М., 1979. – С. 63.

Білан Н.І., асп.

ЗАПОВІТИ В КОЛІ ПАМ'ЯТОК АКТОВОЇ ПИСЕМНОСТІ XVI - XVIII СТ.

У XVI - 1 половині XVII ст. книжна українська мова поруч із старобілоруською значно розширює свої функції, у зв'язку з великим суспільним її авторитетом, усе виразніше виявляючи місцеві говіркові риси. Від цього періоду до нас дійшли не лише окремі ділові документи, але й численні актові книги гродських (замкових) урядів, міських ратуш та козацьких канцелярій і судочинства. Спорадичне залучення народнорозмовних елементів відбувається в полемічному, ораторсько-проповідницькому, художньому письменстві, в літописанні, проте найвиразніше дається взнаки в актовій писемності.

Інтенсивне літературне використання народної мови в XVI ст. відзначив й І.Я.Франко. Він вважав другу половину XVI - першу половину XVII ст. “порою, в котрій у нас народилася і почала розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література”¹. У “простій мові” кінця XVII - XVIII ст. простежуються сліди впливу народнорозмовної стихії на літературно-книжну мову.

У ділових пам'ятках характер, повнота закріплення живого народного мовлення визначається переважно типом документа. Становлення ділового стилю староукраїнської літературно-писемної мови ґрунтувалося на тривалій історичній традиції. Поступово формувався усталений “каркас” типових форм офіційного

листування, актів і документів урядування, судочинства, що виявлявся часто незмінним чи повторювався в основних формулах з однотипних документів.

Це стосується насамперед шаблонних початків і кінцівок, форм титулування, звертання, окремих фраз-стереотипів у середині ділового акту. Як відзначають дослідники², навіть деякі з інструкцій писані глибоко народною мовою, але й це узагальнення потребує детального розгляду пам'ятки з урахуванням її походження та авторства. Перша оптимальна класифікація з урахуванням мовних жанрових особливостей і сфери поширення актів була здійснена В.Й.Горобцем³. Подолання синкретичного підходу, що мало місце у вітчизняному джерелознавстві ХХ ст., відбувалося поступово у зв'язку з розвитком цілісного сприйняття пам'ятки, як об'єкта культури у конкретно-історичних дослідженнях. Проте й досі, як відзначає автор, деякі акти публікуються фрагментарно, різножанрові джерела розташовуються часто безсистемно. Не можна не погодитися з автором, що розташування складових частин документа (заголовок, основна частина, кінцівка) та їх співвідношення пояснюються як обсягом інформації, так і її спрямуванням.

Складність дослідження різножанрової актової писемності XVI - XVIII ст. пов'язується також неясністю розрізнення термінів "формуляр" та "реквізит" у вітчизняних студіях.

Вартісними, на наш погляд, видаються дослідження рукописних актів з урахуванням джерельної їхньої основи (вихідних текстів).

У колі пам'яток приватної документації кінця XVI - XVIII ст. чільне місце займають заповіти на власність (майно, землю тощо), що означувались паралельними назвами: "духовне завіщання", "духовниця", "тестамент". Ще досить часто є "духовное завещание" у заголовній частині, у викладовій частині його витісняє живомовний однослівний відповідник "духовниця" та паралельний полонізм "тестамент".

У духовних заповітах людина висловлювала власну волю щодо розподілу своєї мастності після смерті між нащадками і родичами. Тут виявляється її моральний і освітній рівень, разом з тим з'ясовуються обставини, в яких вона живе, порушуються цікаві факти іншого порядку. Щоб усе це передати на письмі, потрібні були відповідна лексика, певні форми вираження, чим і пояснюється лінгвістичний інтерес до документів такого роду.

Духівниці характеризують побут у певний період існування автора. Звичайні житейські факти лягли в основу змісту таких документів. Через те оформлення їх характеризується тісним зв'язком з живою мовою епохи, охоплюючи значний ареал живомовної лексики і фразеології. Це була в основному мова з уст народу, його різночинних представників за освітою, соціальним станом і т.д.

Духівниці становлять собою показові рукописні акти, створені на місцях особами, які репрезентують всерозмаїття вислову їх авторів у невимушеній формі заповідача. Тим самим доповнюються наші свідчення про загальні тенденції розвитку системи мови. На сьогодні синтетичні курси з історії української мови, зокрема створені Інститутом мовознавства, а також суспільний розвиток української лексикографії, проте й досі не маємо цілісної картини про мову і стиль певних жанрів, які до того ж лишаються ще чітко не окресленими.

Як зазначає В.Й.Горобець⁴, поживлення у кінці XVI - протягом XVII ст. на території Гетьманщини діяльності полкових та сотенних канцелярій, розвиток діловодства в ратушах, загалом у центральних органах управління та судочинства спричинилося до появи розмаїтої актової документації, яка й досі, на жаль, не досліджена в жанрово-стилістичному аспекті й не визначений розвиток самоназв документів.

Загалом, конкретно-стилістичний підхід до аналізу актової документації намітився з появою праць С.С.Волкова⁵ і В.Я.Дерягіна⁶.

Важливе значення для історичної лексикології, а також вивчення фонетичних процесів, пов'язаних з оновленням звукових форм, мають нововиявлені рукописні джерела у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, зокрема, у фонді I, з колекції О.М.Лазаревського та II – з архіву землевласників Гоголів-Яновських, Галаганів, Вакуленків, Дараганів, Савицьких, та ін., а також окремі документи, що зберігаються в розрізних збірках інших актів епохи.

Пам'ятки (духівниці) написані типовим скорописом XVIII ст. (пор. В.Й.Горобець)⁷ на папері XVI - XVIII ст., про що свідчать відповідні філіграні, виявлені дослідниками археографами і зафіксовані в інших джерелах. Стан збереження загалом задовільний, завдяки сумлінному клопотанню про них давніх упорядників, зокрема О.М.Лазаревського. Почерк у деяких з них частково втратив чіткість і зблякнув, що зумовлено збереженням і формуванням збірок упродовж

століть. Більшість оригіналів і копій зберігають елементи-реквізити, зокрема печатки, підписи, яких іноді не знаходимо на актикованих документах. Певна річ, використання мовних засобів так чи інакше залежить від обсягу духівниць, при цьому типовий зразок документа сягає від двох до чотирьох аркушів. Часом трапляються надто лаконічні документи: за обсягом - від одного до піваркуша. Інші, навпаки, досить задовгі у викладовій частині (у межах одинадцяти – вісімнадцяти аркушів).

Здебільшого рукописи містять прямі вказівки стосовно місця написання документа у відповідних формулах, наприклад, Я Йосиф Семеновъ сынъ Дуброва житель и козак городовища Роменския.... (Тест., 106). Дата документа переважно відображає рік, місяць і день його створення. Наприклад: 1750 года февраля 11-го дня (Тест., 268); 1748 року Мая(,) 17 дня (Дух., 1); Тысяча сьмсотъ пятьдесятъ восьмого году февраля вьсмого дня (Тест., 306).

Мова духівниць, що ще не досліджувалась в українській історичній науці, становить цікавий об'єкт для лексикологічних студій. Всеосяжне охоплення української дійсності кінця XVI - XVIII ст., багатство побутових деталей забезпечують різноманітність мовних засобів та спеціальних зворотів у певних контекстах. Вивчення лексики XVI – XVIII ст., адресантами яких були представники різних соціальних груп, що мешкали в центрі і на периферії, дає змогу репрезентувати різноманітні матеріали для вияву закономірностей розвитку загального і спеціального словника у відповідних сферах буття носіїв мови XVI і, головним чином, XVIII ст. На жаль, у рамках даної статті немає спроби навести бодай скромні фактологічні свідчення.

Адресантами аналізованих духівниць є представники різних соціальних груп суспільства XVI – XVIII ст.: митрополит Київський, ієреї, рядове і знатне військове товариство, козаки, сотники, міщани, численний посполитий люд та ін. Іноді в духівницях не зазначається соціальне походження автора, лише міститься вказівка, що документ написаний жителем відповідного населеного пункту (село, місто чи хутір), що звужує наші уявлення про уживання тих чи інших мовних фактів, типу: Я, рабъ Божий Семень Мелникъ, житель кириевский(,) буду(чи) навиженный отъ Господа Бога хоробою.....(Тест., 87).

У викладовій частині тексту зустрічаємо паралельне вживання обох термінів – “духовниця” і “тестамент”, при цьому часто як рівноправних, хоча в заголовку переважає назва “тестамент”.

Здебільшого оригінали і копії актиковані, хоча первісний документ створювався вдома у присутності запрошених офіційних осіб – представників козацько-старшинської адміністрації та священника. Документ записувався з уст неосвічених авторів рукою запрошених близьких осіб, урядовців та писаря. Від початку створення духівниць містилися в собі два основних аспекти, що стосуються розподілу родинної спадщини: моральні заповіді та розподіл майна. При цьому перші могли існувати і як самостійні дидактичні твори, поповнюючи художній жанр літератури. Проте у процесі поступової спеціалізації, що пов'язана із закріпленням духівниць у юридичній сфері, сталося зміщення моральних заповідей в окремі формули викладової частини. Таким чином, була збережена цілісна структура документа. Документи створюють переважно упродовж кінця XVII – II пол. XVIII ст.

Структура і формуляр духівниць

Термін формуляр виник в європейській дипломатиці, і там він набув значення “композиція”, “схема побудови документа”. Формуляром ми називаємо певну мовну оболонку (набір стійких і обов'язкових словосполучень – речень та формул), що охоплювала собою сам зміст акта і яка вирізняла даний акт з-поміж інших, що мали близький чи адекватний зміст, але зовсім іншу мету (наприклад, духівниці від купчих та ін.). Опис структури акта та його формуляра дає змогу виділити сталі елементи, що повторюються в інших паперах, визначити набір специфічних мовних засобів – стійких речень, штампів, кліше, якими послуговувались у викладі кожної частини.

Структура духівниць

У структурі духівниць виділяємо умовно три основні частини:

А. Початковий протокол, що розпочинається формулою Божої клятви (наприклад: Во имя Отца и Сына и Святого Духа (Дух., 1)). Далі постає конкретна назва документа (заголовок). Часом їй передують дата написання документа, але іноді дата зазначається в кінці документа.

Б. Основна частина (виклад) розпочинається формулою, що відображає мотивацію адресанта про заповідання певної власності членам родини з обґрунтуванням переконання про цілком свідомі дії і нормальний стан мислення автора у період створення документа. Наступні формули основної частини послідовно відображають поетапність у передачі різних типів власності кожному з членів

родини.

В. Заключна частина – так званий кінцевий протокол документа. Виклад закінчується формулою-закляття іменем Бога чи застереженням про неминучі розплати за порушення правових дій відступниками закону.

Конкретно-історичний підхід до вивчення мови пам'яток, зокрема духівниць, передбачає усвідомлення змінності структури документа в часі з урахуванням повного його обсягу та мовної інформативності, виділення додаткових формул і т.ін. Проте в найзагальнішій, композиційній схемі поділу чітко виділяється саме три основні частини. Визначальну частину реквізиту в духівницях становлять формули, пов'язані з означенням творців документа – писаря та причетних офіційних осіб, у колі яких він створювався, а також відомостями про підтвердження підписів повірених.

Мова багатьох пам'яток, зокрема духовенства, часом строката, проте виклад часто-густо відображає використання виразових засобів, залежно від обсягу власності, що передається у спадок, становища власника та інших характеристик членів родини.

¹Франко І.Я. Твори в 20-т., т.5, - К., 1956; ²Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. - К., 1993.- С.36; ³Там само. – С.62-63; ⁴Там же. – С.64; ⁵Волков С.С. Лексика русских челобитных XVII века. - Л., 1974. – С.27; ⁶Дерягин В.Л. Об историко-стилистическом исследовании актовых текстов. Вопросы языкознания. – 1980. №4. ⁷Горобець В.Й. Український скоропис першої половини XVIII ст.//Історичні джерела та їх використання. Вип.7, 1972.

Список умовних скорочень назв джерел

Дух. – “Духовниця” басанського сотника Переяславського полку
Клима

Григоровича Шаповаленка, 1748.- Рукоп. ЦНБ АН України, Ш.- Ф. II
№ 3150.

Тест. – Тестаменти (1637-1761 рр.) (Оригінали та копії).- Рукоп. ЦНБ
АН України, Ш.- Ф. I № 57489-57601 (№ 57585, 57577, 57596).

ЛИТОВСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ПАРАЛЕЛІ: ДО ПРОБЛЕМИ БАЛТО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВНИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

В індоєвропейстиці серед питань, що залишаються відкритими або ж їхні розв'язання мають лише тимчасовий характер, К.Х. Шмідт¹ називає проблему “проміжних прамов”, тобто індо-іранської, італо-кельтської та балто-слов'янської.

Близькість балтійських та слов'янських мов незаперечна. Існує немало теорій пояснення цього феномена. Як зазначав О.Н. Трубачов², їх нараховували п'ять:

За першою теорією існувала балто-слов'янська прामова, яка функціонувала досить тривалий час і розпалася значно пізніше, ніж інші прамови. Згідно з цією гіпотезою, прабалтослов'янська розвинулася з архаїчної групи північних індоєвропейських діалектів, у яких збереглося багато фонетичних, лексичних та морфологічних особливостей індоєвропейської прамови. Прихильниками цієї теорії були вчені А.Вайан, Я.Отрембський, В.Георгієв, Є.Курилович, С.Семерен'ї, О.О.Шахматов, П.Ф.Фортунатов, І.Огієнко та ін.

Відповідно до другої теорії близькі балтійські та слов'янські діалекти розвивалися незалежно, паралельно. Такий погляд висловив А.Мейє, пояснюючи подібність цих мов тим, що вони виникли з ідентичних говорів індоєвропейської мовної спільності, їхні системи не зазнали ніяких радикальних змін; балти і слов'яни постійно жили в сусідніх географічних районах у подібних умовах цивілізації. Авторитетна думка А.Мейє мала вплив лише на окремих учених (К.Бугу, А.Зенна) і широкої підтримки не дістала.

Згідно з третьою гіпотезою існувала давня балто-слов'янська мовна спільність, згодом – довга перерва і знову – зближення. Одним із прихильників цієї теорії є Я.Розвадовський, який намагається знайти компроміс між гіпотезами про балто-слов'янську прамову і паралельний розвиток балтійських та слов'янських мов.

За четвертою теорією балтійські і слов'янські мови зазнали вторинного зближення, вони не походять із спільної балто-слов'янської прамови. Конвергентний розвиток підтримують Е.Френкель, Хр.Станг, С.Бернштейн, О.Трубачов, Г.Шевельов, певною мірою В.Мажюліс та ін. Підкреслюючи значні структурні

відмінності, подібний характер балтійських і слов'янських мов учені пояснюють тісними та активними контактами, зближеннями, довготривалим сусідством, спільністю розвитку та симбіозом.

П'яту теорію висунули М.В.Топоров та В.В.Іванов. Учені, ґрунтуючись на тому, що праслов'янська відрізняється від балтійських мов рядом новоутворень у фонетиці, припускають, що вона виникла в результаті еволюції одного з давніх балтійських діалектів. У цьому випадку близькість праслов'янської з балтійською пояснюється тим, що праслов'янська є майже "дочірньою" щодо балтійських.

Дані основні гіпотези, висловлювані вченими, не всі однакою мірою представлені сьогодні. Якщо теорія балто-слов'янської мови або єдності належить минулому, а пізніші концепції незалежного розвитку і вторинного зближення не отримали нових розробок, то радикальні теорії, які пояснюють головним чином слов'янську з балтійської, переживають зараз свій "бум"³. Загалом було б неправильно зводити їх всі до теорії Іванова-Топорова, бо ще О.І.Соболевський висунув гіпотезу про слов'янську як поєднання іранської мови-х і балтійської-с. На думку Т.Лер-Сплавінського, слов'яни – це західні протобалти із нашарованими на них венетами. За Горнунгом – навпаки, самі західні периферійні балти відірвалися від протослов'ян. Близький до теорії Т.Лер-Сплавінського В.Мартінов, проте він виводить слов'янську із поєднання західної балтійської з італійським суперстратом. Крім того, від самого початку становлення порівняльно-історичного мовознавства розвивалася думка про існування балто-слов'яно-германської спільності (К. Цейс, А. Шлейхер, К. Лотнер).

Ще Т. Лер-Сплавінський, виступаючи з критикою виведення слов'янської моделі з балтійської, звернув увагу на нерівномірність темпів балто-слов'янського мовного розвитку. "Балто-слов'янську дискусію, - писав цей учений, - варто наполегливо переводити з плану надто абстрактних сумнівів у рівноцінності балтійської, слов'янської та інших мов, в однаковій кількості "кроків", зроблених ними, чого, здається, ніхто і не стверджує, - переводити в план конкретного порівняльного аналізу форм, етимологій та імен."

Наша робота присвячена конкретному порівняльному аналізу лексичних паралелей литовської (серед балтійських) та української (серед слов'янських) мов.

О.С. Мельничук у “Етимологічних розвідках”⁴ досить аргументовано та переконливо реконструював значення “тягти” для кореня і.-є. *mog(h). Як стверджує автор, це, з одного боку, “дає змогу значно розширити коло пов’язаних з ним слів і.-є. мов і переконливіше аргументувати спорідненість його з тими словами, які вже з ним зіставлялись, а з другого – охопити широким етимологічним зв’язком ряд таких слів або невеликих етимологічних гнізд, які звичайно залишалися в ізоляції”⁵. Виходячи із виведеної семантики, вчений пояснює сучасне значення слова “могила” у слов’янських мовах як результат розвитку давнішого значення “стягнути до купи.”

Реконструкція значення кореня *mog(h) дозволяє, гадаємо, пов’язувати псл. *mogyla із лит. karas “могила”. Розглянемо запропоновану тезу детальніше.

Лит. karas “могила”, karai “кладовище”, лтс. kars ”60 штук; могила”, кара (каре) “дюна”, karuole “купа”, а також з іншим ступенем чергування лит. koras (мн.) “дюни”, кора “велика кількість”, korti “згромаджувати до купи” переважно пов’язують^{6, 7, 8, 9} із псл. *кора “невеликий стіжок сіна, соломи”.

Вважаємо, можна провести семантичну паралель між псл. *mogti “тягнути” і лит.korti “згромаджувати (тобто стягувати до купи)” (пор. зіставлення О.С.Мельничука псл. *mogti: лит. magulas “численний” (первісно - стягнутий, зібраний у велику купу); відповідно – лит. magulas: укр. копиця “велика кількість, купа чогонебудь” (первісно – “т.с.”)).

Виходячи з цього, особливого пояснення набувають лит. karai “кладовище” – “велика кількість могил, зібрана, стягнута разом”; кора “дюни” – “нагромадження піску, стягнення його до купи”; korti “підніматися, лізти” – “підтягатися до чогось”. Крім того, первісне значення псл. *кора “нарита купа землі” можемо трансформувати як “земля, стягнена на купу”.

На Поліссі, де, як стверджують учені, були розселені племена прибалтів і праслов’ян, поширені лексеми копец “ пагорб, насипаний межовий знак”¹⁰, копец “земляний насип . пагорб “ (тобто зібраний, стягнений ґрунт)¹¹, кіпець “ купка землі , якою на Поліссі обгортають картоплю “ (стягують навколо молоді рослини землю). Цікавими з висловленого погляду є скопець “продовгуваті форми купа картоплі , вкрита солом’ю і землею для тривалого зберігання взимку”¹² і копец “примітивний кагат, купа картоплі, присипана землею”¹³ (значення

можемо трансформувати як “картопля, зібрана з поля і стягнена в купу”). На доказ запропонованої семантики можемо навести таке із значень слова кіпець як “місце, від якого розходяться три-чотири дороги”¹⁴ (трансформуємо: “місце, куди стягаються дороги”).

Праслов’янське *kora є віддієслівним похідним від *korati (із подовженням вокалізму - *karati) із давньою семантикою “бити” (пор. лит. karti “рубати”), на основі якої О.Н. Трубачов зробив висновок про етимологічну тотожність *korati і *karati “капати”. В. Махек говорив про два різні *karati: 1) капати; 2) іти, збиратися, вмирати, дохнути (на чес. і слвц. діалектному матеріалі: чес. karat “дохнути, гинути”, karat dolu “чахнути, хиріти (від хвороби)”, слвц. karat “пропадати, дохнути”¹⁵ (до чеських і словацьких можемо додати польські діалекти: копец, капец “смерть, кінець”, капука “т.с.”) і друге із двох *karati зближує із лит. korti “лізти, підніматися”. На цьому значенні акцентував увагу і Ф.Славський¹⁶, пояснюючи *karati як “стікати крапля за краплею до кінця” тобто “потрапляти поступово у щораз гірший стан, марніти, гинути” (маємо значення протяжності процесу). Лит. korti, на яке вказує В.Махек, ми вже гіпотетично реконструювали давню семантику “підтягатися до чогось” (крім того, можна порівняти із укр. витягатися “вмерти, здохнути”).

Близько 11 половини 11 тис. до н.е. на території Центральної і Східної Європи з’являється нова форма поховання – на поверхні землі або в неглибокій ямі із висипанням кургану – невисокого, але з великим центром кола насипу. Ареал архаїчного поховального обряду відображається і певною лінгвістичною реальністю, про що судимо із поширення топоніміки на кар-, кор-: блр. Копані, Копцы, Капаніца, Капец; верхньодніпр. Копилка та ін. М.В.Топоров говорить про особливий зв’язок між сх.- лит. курганами 11 пол. 1 тис. - поч. 11 тис. до н.е. і курганами на південь від Полоцької волості, де вони називаються “капці” (лит. karas)¹⁷. Можемо додати, що на Поліссі для називання могили зафіксована лексема копец (лит. karas)¹⁸.

М. Фасмер виводить *mogyla із слов. того “панівне місце” (тобто те, де “можуть щось зробити, вирішити, користуючись своєю силою, авторитетністю”). А одне із значень укр. копа – “збори сільської громади для розв’язання судово-громадських справ; судове засідання (у давнину)”¹⁹ (тобто копа – зібрані для вирішення певного питання люди, стягнуті з усього села). Таким чином, приписуючи кореню *kor- значення “тягнути”, можемо примирити позиції

М.Фасмера та ЕСУМ (укладачі якого підтримують погляд О.С. Мельничука).

Для підтвердження висунутої гіпотези лексеми із коренем *кар-/кор-* української, білоруської, російської, болгарської, сербохорватської, польської і литовської мов були піддані семантичному аналізу, результати якого дозволяють, гадаємо, говорити про наявність у зазначеного кореня, крім давнього значення “бити”, семантики “тягнути”, що існує паралельно з ним. Напр., укр.копати: 1. Робити заглиблення, виймаючи, відкидаючи землю заступом, лопатою. 2. Добувати що-небудь із землі за допомогою заступа, кирки; викопувати. (Трансформуємо значення: “робити заглиблення, витягаючи землю заступом”, “витягати що-небудь із землі за допомогою заступа” (пор. семантику тягнути: “виймати, діставати звідки-небудь, з середини чогось, піднімати на поверхню”). Лексичне значення інфінітива яскраво виявляється і в похідних: *накопувати, покопати, розкопувати, викопати, відкопувати*.

Дані решти слов'янських мов не заперечують зробленого висновку. Наведемо окремі з них: скапа (біл.) “птах сімейства яструбиних, який живе біля річок, озер, і харчується рибою (у народі риболов)”²⁰, тобто “птах, який ловить рибу, витягаючи її з води”; копа (рос.) “повільна, млява людина”²¹ – “людина, яка з чим-небудь тягне, зволікає”; копалка (рос.) “ложка для вибирання застиглого меду”²² – “ложка для витягування застиглого меду”; копнеж (болг.) “сильне бажання чогось, що знаходиться далеко”²³ – “потяг до того, що знаходиться далеко”; копаніса (пол.) – “викорчуване дерево, звичайно граб, з одного кінця із відповідним вигином, придатне для виготовлення полозів для саней”²⁴ – “витягнуте з землі дерево”; карасіта (слвц.) “ємкість, місткість”²⁵ – “те, куди можна щось стягнути”; корпо (хорв.) “суша, материк, земля”²⁶ – “не море із “гладкою” поверхнею, а ділянка, вкрита пагорбами, горами – “копами””.

Дані литовської мови, зі свого боку, теж не заперечують зазначеної тези. Вони чітко показують наявність двох значень: “бити, різати, колоти” і “тягнути”. Трапляються навіть випадки, коли одна лексема поєднує в собі обидві семантики (наприклад, *karseti*: 1. Клювати; 2. Капати; 3. Копати; 4. Хапати (тягнути до себе); 5. Різати (ножем).

Отож, вважаємо за імовірне, крім кореня **mog* (h), також кореню *кар-/кор-*, поширеному в балтійських і слов'янських мовах,

приписувати серед ряду інших значень семантику “тягнути, стягувати”; відповідно, пов’язувати слов’янське *mogyla із лит. *karas* (а також з останнім укр.діал.кіпець). Гадаємо, наведені паралелі говорять про тісні стосунки давніх балтів та слов’ян та свідчать, принаймні, не на користь теорії про паралельний розвиток балтійських та слов’янських мов.

¹Contributions to Baltic linguistics // РЖ. – Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 6. Языкознание. – 1996. – №1. – С. 88. ²Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М., 1991. – С. 17. ³Там само. – С. 17. ⁴Мельничук О.С. Етимологічні розвідки. ⁴Праслов’янське *mogti “могти” // Мовознавство. – 1980. – № 6. ⁵Там само. – С. 44. ⁶Етимологічний словник української мови. У семи томах. – К., 1989. – Т. 2. – С. 67. ⁷Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4-х т. – М., 1987. Т. 2. – С. 316. ⁸Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957. – С. 218. ⁹Bruckner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957. – С. 54. ¹⁰Етимологічний словник української мови. – Знач. праця. – С. 280. ¹¹Machek V. Знач. праця. – С. 232. ¹²Аркушин Г. Силенська гуторка. – Луцьк, 1996. – С. 116. ¹³Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов)// Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М., 1968. – С. 232. ¹⁴Там само. – С. 231. ¹⁵Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь. I-K. – М., 1980 – С. 145. ¹⁶Slawski Franciszek. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Krakow, 1958. – С. 55. ¹⁷Топоров В.Н. Знач. праця. – С. 213. ¹⁸Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 172. ¹⁹Словник української мови : В 11-ти томах. – К., 1978. – Т. 4. – С. 564. ²⁰Глумачальны слоунік беларускай мовы. У пяці тамах. – Мінськ, 1978. – С. 56. ²¹Словарь русских народных говоров. – Л., 1978. – Вып. 14. – С. 280. ²²Там само. – С. 281. ²³Български тълковен речник. – София, 1963. – С. 338. ²⁴Топоров В.Н. Знач. праця. – С. 988. ²⁵Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1961. –Т.3. – С. 672. ²⁶Rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb, 1898-1903. Dio 5. – С. 306.

ВЗАЄМОДІЯ РІЗНОГАЛУЗЕВИХ ТЕРМІНОСИСТЕМ У НАУКОВОМУ ТЕКСТІ ХУІ СТ.

Оскільки логіка є наукою про форми людського мислення, а засобом вираження думки виступає мова, інтерференція термінів лінгвістики до терміносистеми логіки видається закономірним явищем. Історично ж слов'янська лінгвістична термінологія сформувалася на ґрунті засвоєних з античних джерел уявлень про слово-логос в межах філософських учень та логічних теорій, тобто генетично є вторинною відносно терміносистеми філософії. Енциклопедичність, всеохопність середньовічної науки тим більше не сприяла чіткому розрізненню термінологій, навпаки, взаємопроникність терміносистем постає визначальним чинником. Прикладом цих процесів може бути функціонування термінів лінгвістики та логіки у перекладі “Діалектики” Йоана Дамаскина кінця ХУІ століття¹.

Мовознавчі терміни з тривалою традицією вживання широко залучаються як ілюстративний матеріал у викладі основних положень логіки. Так, термін **грамотика** як назва науки (звичайно, у тогочасному обсязі поняття, пор. ???(?)?????: ?????? ??? (?)^ ? ????(?)^ наука, письменниця. **Первоє** учен??? ω(?) ?? (?)?? ???????(?) ??????????. (ЛБ, с. 389) фігурує при поясненні родо-видових відношень: *Род точию разделяється по различиям на особи, яко звірей ових разумних, ових неразумних, от наук иная грамотика, иная диалектика* (Д., 214 зв).

У межах логіки формуються знання про ті явища, що згодом стануть предметом дослідження лексикології. Так, коли йдеться про логічні відношення між поняттями, фактично описуються омонімія, синонімія тощо, хоча нерідко тут спеціальний термін ще відсутній, а вживається описова конструкція чи словосполучення. Відношення між поняттями, у яких визначення відрізняється, а ім'я (назва) співпадають, пояснюється з допомогою опису явища омонімії: *Равногласниє вещи суть, яже имя общее имеют/ь/, а скончением або писанием различни суть. Уподобления ради то имя нес **равногласно** есть, понеже указывает и земнаго и морскаго пса: иное земный, а иное морской имеет скончение [витолкованес], понеже различного естества есть.*(Д.,220). Так на

основі терміна граматики **глас** “слово” формується термін логіки **равногласная** /вещь/. Цікаво, що у словнику Памва Беринди слово **глась** виступає зі значенням “звук, голос”: ?????: ????(?), ??????,????? (ЛБ, 42).

Коли йдеться про синоніми, для назви яких ще не використовується окремий термін, а тільки описова конструкція “*О многих вещах, единою вещию наречених*”(220 зв.), автор послуговується термінами **слово** та **имя** : “*Многие вещи единым словом нареченни суть, елици аще скончением общи суть, а именем различни суть от себе. Сиреч, егда тая же вещь многими имяни нарицается, яко меч, сабля, пуйнал и инние вещи, або оружие ручное, понеже всі ті імяна едино скончение приємлят[ь], рекше желізо обоюдо остро. Описують убо вещи различниє единым имянем*”(Д, 220зв.). Тут терміни **слово** та **имя** виявляють такі значення, що їх можна кваліфікувати як “слово з узагальнюючою семантикою” та “назва конкретного предмета” відповідно. Але в інших контекстах ці терміни виступають як синоніми або лексема **имя** конкретизується із значенням “назва, найменування”: *Всіх битств имя общеесть истотност[ь]* (Д,212). (пор. ???

▲: ??????,??? ??????????. ?????: ?????, ?????????? (ЛБ,78).На синонімію лексем вказує, зокрема, “Лексикон латинсько-слов’янський” Івана Максимовича: *Nomen. ???, ?????, ???(?)?????. ?????, ??????. ??????. ?????, ??(?)??* (М., 1,800). В інших визначеннях з цим же значенням використовується церковнослов’янізм **глась**: *едином гласом речется, а много в собі замикает вещей* (Д, 218 зв.). Таким чином, варіативний ряд **слово-имя-глас** виступає із значенням “одиниця мови на позначення якогось предмета дійсності”.

Крім того, текст засвідчує вживання інших термінів різного походження, при цьому церковнослов’янізми часто перекладаються українськими відповідниками: **алфавит** “абетка”, **силаба**, **склад** “склад”, **річи**, **глаголи** “слова, словосполучення”, **подлежаще** “підмет”, **предложение** , **речение** “речення”, **склонение** “відмінювання”: *О тіх, яже от самого склонения сут[ь] различни, а от единого имени суть наречени* (Д., 221). *По третее, еже по чину, яко глаголем первое алфавита, потом силаби [склад], потом річи [гли]* (Д.,232).

Наступний різновид взаємодії терміносистем: це виникнення міжгалузевої омонімії. Йдеться про вживання вже названих термінів

имя зі значенням “суб’єкт”, **слово** із значенням “предикатор”, **словце** із значенням “термін” (в суч. логіці “терм”): *Человік яко просто убо назнамянованного ніоторого нарицається простий глас проповіданного, а яко подлежаще нарицається **имя**, яко чин удержевающе проповеданного нарицається **слово**, а яко часть утверждения або прения нарицається **словце**, а яко част[ь] непреборимаго и силогизми нарицається назнамянование* (Д.,235), тобто: “Людина як складове якогось судження називається простий глас “просте слово”, як підмет називається **имя** “субект”, як позначувач дії означуваного називається **слово** “предикатор”, а як частина ствердження чи заперечення називається **словце**, а як частина судження чи силогізму називається назнамянование “термін”. Або: *Уподобления ради: укрепление есть человек ходит, человек подлежащее есть и нарицается **имя**, ходит[ь] чин содержит проповеданного а нарицается **слово*** (235). Таким чином, тут лексеми **имя** и **слово** виступають омонімічними до термінів мовознавчих, до того ж виявляються протиставленими. При цьому автор сам вказує на те, що в граматиці ці терміни означають інше, зокрема **имя** “іменна частина мови, прикметник”: *И аще [у] грамотиков **имя** нарицается добрый...*(235). Крім того, **словце** “частина ствердження чи заперечення” - суфіксальний дериват від **слово** в попередньому значенні, теж не пов’язаний семантично з терміном лінгвістики (чи **граматики**) **слово** “лексема”.

Ще один різновид омонімії виникає внаслідок okazіонального калькування грецького (чи латинського) відповідника, як це можна простежити на прикладі терміна **скончєніє**. Він з’являється як семантична калька терміна гр. “визначення”, тобто “коротке висловлювання, що пояснює природу предмета”: *Речено убо **скончєніє** або назнамянованіє от наречєнія границ [преділов] замерєних* (Д., 219 зв). При цьому новий термін отримує варіант з іншою мотивуючою основою [**витолкованіє**] (212 зв) та тлумачення внутрішньої форми: *Ибо яко **конец** разделяет свойственниє единого кождаго, сице и **скончєніє** единого кождаго естєства разделяет[ь] от другаго единства.* (219 зв). Таким чином, вибудовується ряд відповідників із значенням “визначення, дефініція” **скончєніє** - **назнамянованіє** - **витолкованіє**-**писаніє**.

Водночас термін **скончєніє** з’являється із значенням, що не мотивується внутрішньою формою грецького слова, а з’являється на питомому ґрунті: “закінчення, чи кінцевий склад слова”: *Понеже*

сообщаются именем, а различествуют по **скончению** имени, сіреч конечную сілабою [складом], и паки скончениєм сообщаются и различествуют[ь] (221). Тому тут же наводиться ряд відповідників: грецизм **сілаба** та питоме **склад**, що в тогочасній науковій літературі закріпилися зі вказаним значенням : **?????: ??????. ??? ?(?) ? ??????????Ѡ ?????,???? ? Ѡ???? ??????Ѡ. ??ω , ?, ?, ?, ω , ??? ?????ω ?Ѡ????, ?? ω, ??, ??, ?????, ?8?, ?8???, ??????.** (ЛБ, 224-225), **?? (?)????... ?r(?)Ѡ?(?).**(ЛБ, 413).

Таким чином, явища взаємодії різногалузевих терміносистем яскраво виявляють проблеми етапу становлення української наукової мови. Це широка варіативність термінів на позначення одного наукового поняття, що виникла внаслідок прагнення до уникнення омонімії, та проблема вибору з ряду існуючих відповідників. Особливістю ХУІ - ХУП ст. було ще домінування книжної церковнослов'янської традиції, хоча і шлях до залучення грецьких, латинських, українських чи польських слів був відкритим. Все це створювало передумови для подальшого нормування наукової мови і термінологіки зокрема.

¹Йоана Дамаскина “Діалектика” // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець ХУІ- початок ХУП ст. Тексти і дослідження. - К., 1988. - С. 74-141. - Далі: Д.

Список умовних скорочень назв джерел:

ЛБ - Лексикон славенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В.Німчука. - К., 1961. - 271 с.

М. - Іван Максимович. Лексикон латинсько-слов'янський. /Фотопередрук Олекси Горбача. - Рим, 1991. - Частина І. - С. 1-950. Частина ІІ. - С.951-1426.

ОСОБЛИВОСТІ СТИЛІСТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ЗБІРНИКУ КАЗАНЬ КІНЦЯ XII ст. ВАРЛААМА ЯСИНСЬКОГО

У цій роботі ми на матеріалі рукописного збірника казань кінця XII ст. Варлаама Ясинського спробуємо простежити накладання окремих формально-змістових ознак, властивих бароковому стилю в літературі, на фразеологію проповідницького жанру. Стилiстичний аналіз фразеології тексту передбачає декілька аспектів; у цій роботі обмежимося дослідженням стилістичних прийомів та засобів.

Одним із улюблених барокових прийомів є використання **антитези**. Варлаам Ясинський органічно поєднує в одному реченні лексеми і фрази антонімічної семантики, одночасно витворюючи новий цілісний фразеологізм: *по волнѣ тишину сотвори(т), по плачи же и рыданіи радо(ст) и веселіе возліе(т)* (Я, 3а). Поєднання антонімічних сполук є також важливим засобом граничної поляризації позитивного й негативного оцінних значень у тих частинах тексту, які мають підкреслено дидактичне спрямування. Наприклад, говорячи про дві натури в людині, автор зазначає, що з них о(д)на *істочникъ всѣ(х) добръ* нбсны(х), другая *корен(ь) всѣхъ золь* земны(х) (Я, 19а). Частіше цей прийом зустрічається в частинах казань виключно релігійного характеру, писаних високим стилем.

У світських частинах бажаного стилістичного ефекту проповідник часто досягає завдяки **ампліфікації** поширенню вислову однотипними мовними одиницями: *Імѣніе и богатство его все дощеньту... розграбили, рознесли, роста(с)кали* (Я, 152). У цьому випадку фразеологічна одиниця (ФО) ускладнюється дієслівними синонімічними лексемами, що надає вислову додаткової експресії. Ампліфікованими елементами можуть бути різні синонімічні частини мови, наприклад, іменники: *вдаты* его было в *працы в(ь) труды* (Я, 7а). Можуть у цій ролі виступати й цілі фрази, зокрема обставинного характеру: *есмо мы члвци в(ь) свѣтѣ се(м) живучіи котріи щоденне оборочае(м)ся в(ь) гору и в(ь) низь, просто и вспа(к), нестатечны(м) коло(м) щасливости и нещасливости* (Я, 99).

Використання **тавтології** теж є дієвим засобом досягнення підсилювального ефекту: *соньливы(й) сонь и дрѣманіе о(т)рясе(т) о(т) очу* (Я, 138); *многое множество* (Я, 25а); *тмы темь; тысяща*

тисяц (Я, 240). Останні дві фраземи вжито у двочленній структурі ще однієї стилістичної фігури **градації**: *тисяща тисяц* служаху ему, и *тмы темъ* пре(д)стояху ему (Я, 240). Найчастіше компоненти у градації пов'язані часовими відношеннями: *временно(г)о сего житія перепливъше пучину, вѣчно(г)о блаженъно(г)о пристанища достигне(м)* (Я, 88); *о(т) Адама аж до се(г)о часу* (Я, 6а).

До часто вживаних стилістичних засобів належать **порівняння**. Як фігура мови, порівняння ґрунтується на уподібненні предметів чи їхніх ознак. Компаративна фразеологія виділяється як розряд ФО у синтаксичному аспекті (поряд із предикативною, обставинною, атрибутивною та субстантивною). У староукраїнських казаннях традиційно вживаються ФО, побудовані на зіставленні кольорів або рис характеру з тяжінням до вираження позитивного чи негативного оцінного значення, рідше – з метою констатації ознаки. Наприклад, у кольоровій палітрі домінує протиставлення білого та чорного: *бѣла яко снѣгъ* [рука Мойсея], *бѣлы яко свѣтъ* [риз], *бѣлы, яко ярына бѣлая, яко снѣгъ* [голова й волосся]; *черъны яко враны* [коси]. Окрім традиційних порівнянь біблійного походження, зустрічаються живомовні. Цікавим видається приклад поєднання ФО із виразно контрастивним значенням (теж один із прийомів барокового стилю), внаслідок чого витворюється яскравий зоровий образ: *блѣды(и) яко торунская цегла, зардѣеться якъ буракъ* (Я, 89а). В останньому випадку мова йде про дію вина на людину; сполука *торунская цегла* походить від назви міста Торунь у Польщі, де виробляли білу цеглу.

Важливим компонентом казань є прислів'я та приказки. В одних випадках автор наводить паремійну одиницю для підсилення біблеїзму, в інших – як інтродукцію до притчі чи оповіді або як логічний висновок сказаного. Прислів'я та приказки домінують у живомовній частині казань, часто супроводяться поясненнями, зазначенням джерела чи перекладом з іншої мови. Особливо багато їх у Слові на Вознесіння Христове (Я, 89–95), де велику увагу приділено темі пияцтва, бенкетів, щедрості та скупості. Запозичені та власне українські паремійні одиниці органічно поєднуються, часто дублюються або нанизуються одна на одну, що створює підсилюючий ефект. Деякі з запозичених висловів ще зберігають зв'язок із джерелом. Здебільшого в таких випадках наводиться прислів'я чи приказка мовою оригіналу, що прояснює процес калькування, подається український відповідник і етимологія вислову. Наприклад:

Creta vene dat secreta: Ест(ъ) една виспа на морѣ египетско(м) називает(ъ)ся Крета на которо(й) виспѣ родят(ь)ся вина ба(р)зо добріи особливе ма(л)мазія, дае(т)ся оноє вино пити але таємници не затримає(тъ), и о(т) то(л) уросла приповѣст(ь): *вино з(ъ) Креты выявляє(тъ) секреты* (Я, 90). Аналогієно пояснюєт(ь)ся походження вислову *ne ignis igni addatur*: Праводавци нѣкаторыи яко то в(ъ) Римѣ в(ъ) Атена(х) в(ъ) Ляцедемоніи молоди(м) люде(м) заказовали вина пити, а то для певны(х) причинѣ, називаючи вино огне(м), и мовили *не приклада(й) огня к(ъ) огню* (Я, 89а).

Знаходимо в тексті приклади дублювання або нанизування тотожних за значенням висловів, що становлять собою **плеоназм** (стилістичну фігуру, що створюєт(ь)ся поєднанням синонімічних елементів, часто позбавлених семантичного навантаження лексичного чи граматичного плану). Його можна представити конструкцією із трьох прислів'їв: *Parvus error in principio, maximus est in fine*. *Малое заблу(ж)деніє в(ъ) началѣ, веліє зѣло в(ъ) кончинѣ быває(т)*. *Веліи і многіи зла о(т) малого ра(ж)даются начала* (Я, 339а). Перше з них (латиномовне) належить одному з найвидатніших бабків церкви християнського Заходу IV V ст. Августину, другий дослівний переклад, калька, а третій довільний авторський переклад або побутуючий на той час у вченому середовищі України книжний відповідник. Іншим прикладом нанизування синонімічних пареміологічних сполук виступають живомовні приказки: *що у тверезого на се(р)цу то у п'яно(г)о на язюцѣ*. *П'яны(й) все вищебечет(ъ) любѣ що треба любѣ не треба* (Я, 90).

Почасти можна спостерігати зрощення двох подібних фразем, що призводить до витворення нової сполуки. Так, на основі ФО *порушити дѣвство* та *помарати чистоту* виникає ускладнена структура з інверсією та своєрідною тавтологією: *дѣвства и чистоты не порушилъ ни помараль* (Я, 3а).

Нагромадження фразеологізмів, що мають різні джерела живлення, у певних контекстах створює ефект **взаємодсилення**. Наприклад, живомовна приказка Стары(й) недовговѣчны(й), *дне(с) живеть, утро гнієт(ъ)* (пор.: *ниньки жиєш, завтра гниєш* (Номис, 370), польс. *dzi si uje, jutro gnije* (SFJP, I, 209)) співвіднесена в казаннях зі словами апостола: *обветшавающее и старѣющее бли(з) ест(ъ) истлѣнія* (Я, 92), наведеними як підтвердження народної мудрості.

Часто зустрічаємо прийом **синтаксичного паралелізму**. Іноді він ускладнений **анафорою**: *не ка(ж)ды(й) то воинъ, що мечъ при боку носи(т), не ка(ж)ды(й) мученикъ Хр(с)въ що голову по(д) мечъ по(д)кладает(ъ)* (Я, 264). Перший вислів походить із народного джерела (тотожний йому, хоча й з іншим лексичним наповненням, знаходимо в пареміографічній збірці М. Номиса: *не усе ж то козак, що списа має* (Номис, 253)). Проповідник використовує його для підсилення основної думки, вираженої подальшим біблеїзмом.

Приказка може бути використана як **інтродукція до подальшої оповіді**. Наприклад, *знати пана по достатку* (Я, 89) це своєрідний вступ до розповіді про перського короля Артаксеркса, який учинив бенкет на 180 днів. Водночас ця приказка є допоміжним засобом творення паралелізму, оскільки далі Варлаам Ясинський оповідає про на(й)ба(р)зо кошто(в)ны(й) банкетъ и знаменитую учту для всіх християн Великдень (Я, 89).

З іншого боку, фразеологізм дидактичного характеру може виступати **смысловим центром фрагмента казання** і потребує пояснень чи ілюстрацій. Так, приказку *противное противны(м) исцѣляе(т)* (Я, 318а) автор ілюструє притчею про віслюка та сіль, за якою господар провчив свого ледачого та хитрого віслюка в той же спосіб, у який віслюк намагався полегшити собі життя.

Варлаам Ясинський виявляє себе майстром орнаментатції біблійних цитат. Це можна, зокрема, проілюструвати розгортанням біблійного образу, побудованого на зіставленні людини з травою (Псалом 102.15). Автор казань обігрує його в різних контекстах, добираючи паралелі не тільки зі Святого Письма, а й із природознавчих студій. Розгляньмо два способи авторського трактування цього компаративу. Насамперед, порівняння людини з травою викликає у проповідника асоціації з оповіддю про народження Сина Божого як поєднання Божественного та людського начал: *Снь Бжій премудрі(й)ший скуде(л)никъ хотячи каль и глину тѣла члвч(с)кого крѣпко к(ъ) бжеству свое(му) прилѣпити в(ъ) де(н) рождения своего кладет(ъ)ся в(ъ) ясле(х) на сѣнѣ и соломѣ, ...примѣшавши к(ъ) глинѣ соломы и сѣна яко пса(л)миста сты(й) мови(т). Члвкъ яко трава яко сѣно* (Я, 7а). В іншому казанні Варлаам Ясинський вдається до розгорнутої метафори, водночас обігруючи ще один біблеїзм *смертю смерть переміг*: *Повѣдаю(т) натурали(с)тове, же ест(ъ) при Нилѣ рицѣ едно звѣря ба(р)зо щуплое називаючееса Enchidros тое мает(ъ) великую неприязн(ъ) з(ъ) крокодиле(м), ле(ч)*

же крокодилъ е(ст) бестія досы(т) великая, не можетъ(ь) его та(к) перемочи, и для того (ж) свои(м) кшта(л)то(м) в тое потрафляе(т). Углядуе(тъ) где крокодилъ пасеться, на то(м) мѣстцу крыеться в(ъ) траву, а такъ крокодилъ пасучися, поликаетъ(ь) оное звѣря з(ъ) траву, и кто(с) бы уже разумѣль, же он згнуло, но сіе внутрности прогризши исходи(т) цѣло а крокодила убиваетъ(ь). Страшне великіи то бы(л) крокодилъ сме(р)т(ъ), котрая устави(ч)не пасучися тѣло(м) члвч(с)кимъ: *члвкъ яко трава*, поже(р)ла была и спастеля наше(г)о Іса Хри(с)та, и разумѣли уже неприятелѣ его, же цѣле о(т) нихъ чре(з) крсть и смерть отійшоль, но Хс Г(с)пдь крсть самимъ собою, нѣбы робако(м) удку закрывши любо далься оно(й) на ча(с) поже(р)ти, но самую вѣчною поже(р)ль сме(р)тію (Я, 94а). Отже, біблеїзм уводиться до незвичного контексту й тим самим увиразнюється, справляючи сильніше враження на слухача.

Таким чином, стилістичне використання ФО у проповідницькій прозі має певну специфіку. Важливо, що для увиразнення образів та надання казанням переконливого звучання автор великою мірою послуговується фразеологією з живого народного мовлення (особливо виразно це помітно у світських частинах казань); переважно це прислів'я та приказки (які, проте, часто супроводяться церковнословянськими чи латинськими відповідниками), а також народні порівняння, кліше з ділового мовлення (в основному ті, які вказують на хід викладу думки) тощо. Хоча проповідник орієнтований на Біблію і традиційно вживає усталену біблійну фразеологію, проте в окремих уривках довільно інтерпретує Святе Письмо, а тому ФО зазнають трансформації, наслідком чого є поява варіантів (лексичних, фонетичних, граматичних тощо). Окрім того, істотною частиною казань є авторські частини, тому ФО можуть уживатися в незвичних для них контекстах, набувати нових семантичних і стилістичних відтінків. ФО можуть поєднуватися, дублюватися, нанизуватися для підсилення авторської думки, зазнавати контамінації та інших змін, що є накладанням формально-змістових ознак барокового стилю в літературі на фразеологію.

Список умовних скорочень назв джерел:

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. – Київ, 1993.

SFJP – Skorupka St. Sownik frazeologiczny jzyka polskiego. – Warszawa, 1974.– т. I, II.

Я Ясинський Варлаам. Збірник казань (к. XII ст). Зберігається в Інституті рукописів НБУВ за шифром ДА 226 Л.

ЗМІСТ

Теорія мови:

- Шевченко Л.І.** Парадокси М.Фуко – Ж.Делеза і мовний інтелектуалізм 3
- Шулінова Л.В.** Еволюція оцінної колоративної номінації в контексті проблем дослідження ідіостилю 11
- Солодкіна Т.В.** Лексикографічна практика 20-30 рр. ХХ ст. і діяльність Інституту української наукової мови 20

Стилістика:

- Виговська А.В.** Поезія українського бароко: лінгвістична рецепція 34
- Піх М.М.** Структурно-семантичні групи складних слів на позначення кольору в українській поетичній мові 41
- Сухолитка О.І.** Стилеві можливості епітетів *синій, блакитний, голубий* в прозі В.Шевчука 48
- Кузьменко Г.І.** Омонімія як явище та її стилістичні функції в романі Ліни Костенко “Маруся Чурай” 55

Історія мови:

- Ніка О.І.** Деструкція Dativus Absolutus в українських пам’ятках ХУ1 - ХУ111 ст. 66
- Дем’янюк А.А.** Структурно-семантичні моделі композитів-назв осіб у староукраїнській літературній мові кінця ХУ1 – ХУІІ ст. 71

Музика О.І. Північноукраїнське наріччя в ареальній системі української мови	79
Білан Н.І. Заповіти в колі пам'яток актові писемності ХУІ — ХУІІІ ст.	86
Вакулич М.І. Литовсько-українські лексичні паралелі: до проблеми балто-слов'янських мовних взаємозв'язків	91
Наєнко Г.М. Взаємодія різногалузевих терміносистем у науковому тексті ХУІ ст.	97
Суховій О.О. Особливості стилістичного використання фразеологізмів у збірнику казань ХУІІ ст. Варлаама Ясинського	101